

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՓԱՍՏԱՏԹՈՒՂԹԵՐ ՃԵԶԻՐԷԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԷԼ ՊՐԱՔԻ ՔՈՎ ՍԱՀԱԿԱՇԷՆ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊԱՇԷՆ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ (գաղթականաց տեղաւորման յանձնախումբի թղթածրար, 1930) ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ (hagopcholakian@hotmail.com)

1929ին Թուրքիոյ հարաւ-արեւելեան շրջաններէն մեծամասնաբար քրտախօս հայեր մեծ խումբերով կը փախչին Սուրիա՝ Գամիշլի, ու ոմանք կը հասնին Հալէպ: Երեք համայնքներու հովանաւորութեամբ կը կազմուի Հալէպի Հայ Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբը (ՀՀԳԽԿՅ), որ իր կարգին կը յառաջացնէ օժանդակ յանձնախումբ մը, «որ կացութիւնը ուսումնասիրելով՝ տեղեկագիրով մը լուսաբանութիւններ ու թելադրանքներ ընէր կեդրոնի վարչութեան, գործակցաբար օգտակար հանդիսանալու համար դժբաղդ տարագրելոց»¹:

Սերտողութիւնները ցոյց կու տան, որ Սուրիա հասած եւ գալիք գաղթականները պէտք է տեղատրուին Ճեզիրէի շրջան, քանի՝ նորեկ գաղթականները միասին ապրիլ ուզելով՝ կը նախընտրէին մնալ Գամիշլիի եւ Հասիէի կողմերը, այն երազանքով, թէ գուցէ օր մը դարձեալ Երկիր կրնան վերադառնալ: ՀՀԳԽԿՅը նոր կազմ մը կը յառաջացնէ՝ գաղթականաց տեղաւորման յանձնախումբը (ԳՏՅ), յայտնելով, որ «Հողերու իւրացման, գնման, առողջապահական եւ հաղորդակցութեան դիւրութիւններու վերաբերեալ այլ ու այլ պարագաներու ճշտումը եւ գործադրութեան հոգը կը յանձնէ յանձնախումբի լուրջ նկատառման՝ թելադրելով միեւնոյն արեւն նախընտրութիւն տալ «մահլուլ» հողերու, որոնց սահմանները եւ տեղական անունները ու տարածութեան չափերը մանրակրկիտ քննութեան անցնելով տեղեկագրել՝ որպէսզի երբ ապագային հողերուն տիրանալու դիմում կատարուի կառավարութեան, դիւրութիւններ ունենայ իր ձեռքին տակ»²:

ԳՏՅի անդամներն էին վեր. Ահարոն Շիրաճեան, տոքթ. Թորոս Պասմաճեան, Միսաք Մելքոնեան, Տիգրան Ռշտունի, Ճեմիլ Տիլանճի, Միշէլ Թերճանեան, Եագուպ Մանկաթ: Գործը կը ղեկավարէ Հալէպէն վերապատուելի Շիրաճեանը, որ ամէն բանի համար հաշուետու կը դառնայ ՀՀԳԽԿՅին: Ֆրանսացի իշխանաւորներու թելադրութեամբ կը նշանակ-

¹ Գաղթականաց տեղաւորման յանձնախումբի թղթածրար, նամակ 8 Յունուար [1]930:

² Նոյն, նամակ 12 Փետրուար [1]930:

ուին Թէլ Պերրի եւ Թէլ Պրաք վայրերը: Շինարարական եւ տեղաւորման աշխատանքները կը սկսին, սակայն ֆրանսացիք կը թելադրեն տեղերը փոխել ու նոր վայր կը նշանակեն՝ Թուրքիայէն 50 քիլոմէթր հարաւ գտնուելու պայմանը պատճառաբանելով: 1930ին ԳՏՅը կը յաջողի Թէլ Պրաքի մօտ հաստատել երկու գիւղեր՝ Սահակաշէնն ու Մեսրոպաշէնը:

Շիրաճեան իր պաշտօնին վրայ կը մնայ մինչեւ իր մահը՝ բազմիցս ճամփորդելով ու երկար ժամանակ մնալով յիշեալ գիւղերուն մէջ՝ հայ, արաբ, քիւրտ, ֆրանսացի, անգլիացի պաշտօնատար անձանց հետ բանակցելու, գաղթականներուն հետ հաղորդակցելու, տարուող բոլոր աշխատանքները ուղղորդելու, մասնագէտներուն դիմելու, տարատեսակ վէճեր եւ խնդիրներ լուծելու դերին մէջ: Իր բացակայութեան՝ գործը կը ղեկավարեն ԳՏՅի միւս անդամները: Այս գործունեութիւնը ամփոփուած է ԳՏՅի թղթածրարին մէջ, որ կը պարունակէ հայերէն, արաբերէն, թրքերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն հազարաւոր էջեր՝ ՀՀԳԽԿՅէն, հայ եւ միջազգային կազմակերպութիւններէ, հաստատութիւններէ, կրօնապետերէ, Սուրիոյ ֆրանսական եւ տեղական իշխանութիւններէ ստացուած նամակներ, առաքուած նամակներու պատճէններ, տեղեկագիրներ, վիճակագրական տախտակներ, հաշուետախտակներ, կալուածագիրներ են:³

Ստորեւ կը հրապարակենք այդ թղթածրարին մէջ տեղ գտած միայն 1930ին վերաբերող շարք մը նիւթեր, որոնք շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կը փոխանցեն Ճեզիրէի շրջանի բազմազգ ու բազմադաւան բնակչութեան մասին, մանաւանդ՝ հայ գաղթականներու տեղաւորման վայրի ընտրութեան, ֆրանսական իշխանութիւններու առջեւ Թուրքիոյ յարուցած դժուարութիւններուն, արաբ շէյխերու բարեկամութիւնը շահելու, Թէլ Պրաքի մօտ երկու գիւղերու՝ Սահակաշէնի եւ Մեսրապաշէնի հաստատման, բնակեցման, տուններու եւ ենթակառոյցներու շինութեան, գիւղացիներուն ապրուստը ապահովելու աշխատանքներուն եւ միջոցներու հաստատման եւ այն մասին, թէ «*Settling in a few thousand Armenian immigrants in a remote corner of Der-Zor, a province of 40,000 sq. kilo of extent and of a population of half a million souls, is not worth the temporary mental anguish of a few sentimentalist journalists*»⁴.

³ ԳՏՅի մշտական նախագահը եղած է վերապատուելի Շիրաճեան (1864, Մարաշ-1939, Հալէպ): Եկեղեցականի կողքին եղած է հանրանուէր հանրային գործիչ: 1915ին Հալէպ է, ուր կը հիմնէ հայկական որբանոցը: Սերտ գործակցութիւն ցուցաբերած է Բերիոյ թեմի ազգային առաջնորդարանին, ՀԲԸՄի եւ անգլիական ու ամերիկեան նպաստամատոյց կազմակերպութիւններուն հետ: Մեծ դեր ունեցած է Հալէպի հայ գաղթականները տեղաւորելու գործին մէջ: Եղած է Հալէպի Կարմիր Խաչի եւ Ծերանոցի հիմնադիրներէն: Թէլ Պրաքի մօտ հայկական երկու գիւղերու վերաբերեալ մինչեւ 1939 թուական հասնող բոլոր գրաւոր նիւթերը պահած է յատուկ խնամքով: Այժմ՝ Յակոբ Չոլաքեան անձնական արխիւ:

⁴ Նոյն, վեր. Շիրաճեանի 31-3-[19]30 թուակիր անգլերէն տեղեկագիրը:

Հոս տեղ գտած են նաեւ վերապատուելի Շիրաճեանի հայերէն եւ անգլերէն կարգ մը նամակներ եւ տեղեկագիրքեր: Պէտք է նշել, որ անոր գրատոր խօսքը խնամուած չէ, ունի խօսակցականի զօրատոր յատկանիշեր, ինչպէս յոգնակի ենթակայի եւ ստորոգիչի թիւի անհամաձայնութիւն, յատկացուցիչը շատ անգամ ուղիղ ձեւով գործածելու պարագաներ, քերականական եւ ուղղագրական զարտուղի ձեւեր: Բացի կը եւ կ' մասնիկներու միօրինականացման պարագաներէն՝ միւսերը ձգած ենք ինչպէս որ են:

ԲԱՌԱՐԱՆ⁵

Ամէլ – ա.՝ օրականով աշխատող բանտորներ Աշիրէթ – ա.՝ արաբական ցեղախումբ Արապա – աթ.՝ կառք՝ լծկան անասունով Արապաճի – կառապան Արապաճութիւն – կառապանութիւն Գազան – թ.՝ խոշոր կաթսայ Գաթօլիք – ֆա.՝ կաթողիկէ Գամիօն – ֆա.՝ բեռնատար ինքնաշարժ Գանթար – ծանրութեան արեւելեան չափ. մօտաւորապէս 148,8 քիթ Գապալ տալ – ոչ թէ օրականով, այլ որոշուած գումարով մը ամբողջ գործը աշխատողին տալ Գըւէ – տե՛ս քուէ Գիւպ մեթր – ֆա.՝ խորանարդ Գործը քշուեցաւ – գործը առաջ տարուեցաւ, գործը կատարուելու ընթացքի մէջ մտաւ Գուրրա – ա.՝ կալուած մը մասնակիցներուն միջեւ բաժնելու բախտի վիճակ Գուրրայի դնել – բախտի վիճակով բաժնել Գօմիսիոն – ֆա.՝ յանձնաժողով Գօնթօլ – ֆա.՝ վերահսկողութիւն Երդատութիւն ընել – բանտորութիւն ընել Էօլէք – ծանրութեան արեւելեան չափ՝ 18-21 օգգա Ըրդատ – թ.՝ բանտոր Թագսիթ – աթ.՝ մասնավճար Թագսիթ թագսիթ վճարում – մասնավճարով պարտքը մարել Թափու – պաշտօնական կալուածագիր Թէզէք – թ.՝ շերտ՝ խոտի, փայտի, ցախի Թէննուր – ա.՝ թոնիր Թիմար – թ.՝ խմամք՝ տան, կենդանիներուն եւն.	Նստեցուցած չէ – կայք հաստատել տուած չէ Նօգթա – աթ.՝ կէտ, յենակէտ Նօգթա գուլլուգ – հոս՝ պահակազօրի յենակէտի նշանակում Նօգթա ձգել – ոստիկանական հսկող կայան տեղադրել Շէյխ – աթ.՝ աշիրէթի աւագանիի անդամ, իսլամ կրօնաւոր Որդի ճիւղեր – նկատի ունի շերամի դարակի պատրաստութեան համար գործածուած ոստերը Չագալ – թ.՝ թուպէկ, շնագայլ՝ վոհմակով պտտող գազան Չէթիլ – թ.՝ սածիլ, տունկ Չէօլ – թ.՝ անապատ Չիֆթ – թ.՝ երկու եզով քաշուող արօր Չօճուգ – թ.՝ մանուկ, երեխայ Պագ – պահք, պահեցողութիւն Պագար – աթ.՝ բացօթեայ շուկայ՝ գիւղատնտեսական ապրանքներու Պաղ արինով – հանդարտութեամբ, առանց վիրաւորանք արտայայտելու Պարպութ – հաւանաբար՝ պարողութ. օսմանեան արծաթեայ դրամական միւտը, երկու տեսակ՝ մեծ պարղուտ եւ փոքր պարղուտ: Տասը մեծ պարղուտը արժած է մէկ մէճիտիէ, իսկ փոքրը ունեցած է անոր կէս արժէքը: Պէլէտիյէ ռէիսի – աթ.՝ քաղաքապետ Պուկուր – աթ.՝ ծաւար Պուկուրցու – ծաւարի համար ընտրուած ցորեն Ռափօրթ – տեղեկագիր Սանթիմ – սանթիմեթր Սէնէտի ռապթ – աթ.՝ գրատր
---	--

⁵ Փաստաթուղթերուն մէջ օգտագործուած կարգ մը բառեր հաւանաբար բացատրութեան կը կարօտին. ա՛. արաբերէն, թ.՝ թրքերէն, աթ.՝ արաբերէն եւ թրքերէն, ֆա.՝ յատկապէս ֆրանսերէնէ եւ անգլերէնէ սերած բառեր: Լայն տարածում ունեցող այլ բառեր բացատրելու կարիք չենք զգացած:

Թիֆլիսի չէթիլ – աթ.՝ ծխախոտի սածիլ Թոգմագ – թ.՝ ցորեն ձեծելու թակ Թրեյն – ֆա.՝ շոգեկառք Ինչ – անգլիական մատնաչափ, 2,51 սմ. Իսթիսպարաթ գապիթ – գաղտնի ոստիկանության սպայ Լադըմ – թ.՝ կոյուղի Լիպնան – ֆա.՝ lieutenant, բանակային աստիճանաւոր Լծկաններով գիծ քաշուած է – արօրով ակօս քաշուած իբրեւ սահմանագիծ Կառք – մէկ կամ երկու ձկան անասունով երկանիւ փոխադրամիջոց՝ Կարաժ – կառքերու կայարան, նաեւ՝ ախոռ Հալ – աթ.՝ վիճակ Մալ – աթ.՝ ապրանք՝ ըստ արժէքի Մահիլլ հող – սեփականութենէ լուծարուած գետին Մեթթո – ֆա.՝ մեթր Մէճիտ – օսմանեան դրամ. մէկ ոսկեդրամը 14 ½ -15 մէճիտի հաշուով: Մէրդէյէք – բարակ փայտեայ ծողեր՝ մարդակ, տանիքներուն ծածկին համար Մըխթար – աթ.՝ գիւղապետ, գիւղական կամ թաղային պետ Միտիր – աթ.՝ կառավարիչ Մուրիակ – պարտադրութիւն Մօթթ – ֆա.՝ ջրհան կամ ելեկտրականութիւն տուող շարժիչ Նաճար – աթ.՝ հիւսն, ատաղձագործ	համաձայնութիւն Սիսթեմ – եղանակ, կերպ Վարուլ – ֆա.՝ երկաթեայ տակառ Տաճկերէն – թրքերէն Տեփօ – մառան, պահեստարան Տէօնիւմ – տարածութեան չափ, 100 քառ. մեթր Տրիւմ – ծանրութեան արեւելեան թեթեւագոյն չափ, մօտաւորապէս 28,39 կրամ Փոսթա – ֆա.՝ նամակատուն Փրոփականտ ընել – ֆա.՝ դրական կամ բացասական տեղեկանք տարածել Քարփիճ – աթ.՝ աղիւս Քարփիճ թափել – աղիւս պատրաստել Քիլմեթթո – քիլոմեթր Քուէ – քուէատոմսով բախտի վիճակ Օգգա – ծանրութեան արեւելեան չափ Օթմօսպիլ – ֆա.՝ մարդատար ինքնաշարժ Օսմանեան ոսկի – օսմանեան ոսկեդրամ, արժէքը 80 դրուշ Օսմանցի ոսկի – օսմանեան ոսկեդրամ Karpaga – աղիւս Kaza – աթ.՝ կատա, գաւառ L. T. – թրքական լիրա Musteshar – ա.՝ խորհրդատու Okes – օգգա, ծանրութեան արեւելեան չափ Reis el-Emlake – ա.՝ կալուածոց տեսուչ STG – սթերլինկ, անգլիական դրամ
--	--

Ա.⁶

ԳԱՂԹԱԿԱՆ[Ա]Կ[Ա]Ն ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ - ՀԱԼԷՊ
Հալէպ, 8 Յունուար [1]930

Վերապատուելի

Ահարոն Շիրաճեան

Աստ

Մեծ. Տիար

Գաղթականաց Կեդր. Խնամատարութիւնը իր երրորդ նիստին մէջ անդրադառնալով Հալէպ հասած նորեկ գաղթականներու անստոյգ վիճակին, եւ փափաքելով մօտէն ծանօթանալ անոնց ապրելու, պատասպարուելու միջոցներու մասին, նոյնպէս նիւթական եւ առողջապահական պայմաններուն, որպէսզի կարենար հարկաւոր օգնութիւնները մատուցանել, յարմար դատեց կազմել Օժանդակ Յանձնախումբ մը, որ կացութիւնը ուսումնասիրելով՝ տեղեկագրով մը լուսաբանութիւն-

⁶ ՀՀԳԽԿը իր երրորդ նիստին կը կազմէ օժանդակ յանձնախումբ նոր հասած գաղթականութեան վիճակին մասին տեղեկագիր մը պատրաստելու պարտականութեամբ: Նամակը ուղղուած է Վերապատուելի Ահարոն Ա. Շիրաճեանին: Մեքենագիր, մէկ էջ, ստորագրութիւնները՝ ձեռագիր:

ներ ու թելադրանքներ ընէր կեդրոնի վարչութեան, գործակցաբար օգտակար հանդիսանալու համար դժբաղդ տարագրելոց:

Սոյն Յանձնախումբի կազմը լրացած է հետեւեալ կերպով.

Վեր. Ահարոն Շիրաճեան

Տիար Միհրան Բիւզանդեան

» Տօքթ. Խ[աչիկ] Պօղոսեան

» Սարգիս Սելեան

» Միհրան Հերարդեան

» Միհրան Պասմաճեան

Վստահելով ձեր բարի տրամադրութիւններուն, կը յուսանք որ անձնուիրաբար կը կատարէք ձեր ազգային պարտականութիւնը, եւ կը հաճիք այս Ուրբաթ, 10 Յունուար, երեկոյեան ժամը 9-ին ներկայ գտնուիլ Բժշկապետ Ալթունեանի բնակարանը, ուր տեղի պիտի ունենայ առաջին խորհրդակցական ժողովը:

Յարգանքներով՝

Ի դիմաց Գաղթ. Խնամատարութ, Կեդր. Յանձնախումբի

Ատենադպիր

Ատենապետ

Տօքթ. Յ[ա]ր[ու]թ[իւն] Տէր Ղազարեան

A[sadour] A. Altounian

Յ. Գ. Յանձնախումբի դիւանական գործերը պիտի կատարէ Հ. Բ. Ը. Միութեան Քարտուղար Պրն. Արամ Տ. Յակոբեան

Բ.⁷

ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆԶՆԱԽՈՒՄԲ - ՀԱԼԷՊ

Հալէպ, 12 Փետրուար [1]930

Վեր. Ահարոն Շիրաճեան

Տիար Միսաք Մելքոնեան

» Միշէլ Տօմ

» Տիգրան Ռշտունի

» Ճեմիլ Տիլէնճի

» Միշէլ Թէրճանեան

» Եագուպ Մանկալօ [ձեռագիր]

Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբս իր 8 Փետր[ուար] նիստին մէջ անդրադառնալով Գամիշլիի եւ Հասիչէի շրջաններուն մէջ գտնուող հին ու նոր գաղթականներու անմիջական տեղաւորման հարցին եւ փափաքելով գործնական միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար անոնց գոյավիճակը, որոշեց կազմել վերոգրեալ յարգելի անձնաւորութիւններէն բաղկացեալ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ ՏԵՂԱԽՈՐՄԱՆ ՅԱՆԶՆԱԽՈՒՄԲ մը, որ պիտի փութացնէ օր առաջ գիւղեր հաստատելու գործը:

Խնամատարութեան Վարչութիւնս լիազօրութիւն կու տայ յիշեալ յանձնախումբին ընտրելու յարմար հողեր՝ Հասիչէի շրջաններուն մէջ:

⁷ ՀՀԳԽԿը կը կազմէ Գաղթականաց տեղաւորման յանձնախումբ՝ զայն լիազօրելով Հասիչէի շրջանին մէջ գաղթականներուն համար գիւղեր հաստատելու՝ նախընտրաբար մամուլ հողերու մէջ: Մեքենագիր, մէկ էջ, աջ կողմէն պատռուածքի հետեանքով կարգ մը բառեր ամբողջական չեն: Ըստ երեւոյթին՝ նամակ-հրաւիրը առանձին պահարանով դրկուած է բոլոր անդամներուն:

Հողերու իւրացման, գնման, առողջապահական եւ հաղորդակցութեան դիւրութիւններու վերաբերեալ այլ ու այլ պարագաներու ճշդումը եւ գործադրութեան հոգը կը յանձնէ յանձնախումբի լուրջ նկատառման՝ թելադրելով միեւնոյն ատեն նախընտրութիւն տալ «ՄԱՀԼՈՒԼ» հողերու, որոնց սահմանները եւ տեղական անունները ու տարածութեան չափերը մանրակրկիտ քննութեան անցընելով տեղեկագրել՝ որպէս զի երբ ապագային հողերուն տիրանալու դիմում կատարուի կառավարութեան, դիւրութիւններ ունենայ իր ձեռքին տակ:

Հողային ճշդումէն անմիջապէս յետոյ գործի ձեռնարկել՝ տուներ շին(...)՝ իւրաքանչիւր գաղթականի իր իսկ աշխատութիւնովը:

Նկատի ունենալով գաղթականներու իրենց հին հայրենիքին մէջ ուն (...)ւորումները, համագիւղացի անձերը տեղաւորել միեւնոյն նորաշէն գիւղերուն մէջ:

Հ.

Գ.⁹

Notes for the Aleppo Refugee Settlement Committee

Badvelli Shirajian and I did well to start from Aleppo on Feb. 26, as we reached Deir-el-Zor just in time to interview Col. Cailley, who desired to see us, before he left for Mousoul.

He gave us a special letter for Captain at Hassitche in addition to the letter of introduction that I had already received from British Consul at Aleppo.

Arrived at Hassitche we found Captain Derreumaux very ready to help our search for good sites.

Badvelli has a wonderful way of getting into touch with people of all sorts on the way so as to gain the fullest possible information about the land.

We went quickly on to Kamichlie and talked with the refugees waiting to get on to their own work. The land lying near the frontier is good and fertile and some of them desire to stay there. Personally I should not like to take responsibility for placing refugees thus close to Turkey, and as the French government gives a limit of 50 kilo distance, I strongly advise that as far as our collective action go, we should respect these bounds so as to lose no moral support or financial help that may come in the future from the mandatory power or from the League of Nations.

Other good sites were pointed out, for one of which, i.e. the hill of Chakel Bazar, a petition is especially being sent by the Armenian population of Amoudie. These sites lack running water but good water can be obtained through well-digging. They appear to be quite good for grain and other kinds of food-growing, and also for pasturage.

Application for several has been made to the government on our behalf

⁸ Փակագիծի կախման կէտը կը նշէ անընթեռնելի կամ պատռուած բառը:

⁹ Edith Robertsի 26 Փետրուար 1930ին սկսած շրջագայութեան տեղեկագիրը: Երկու թերթ, երկու երես, անգլերէն, մեքենագիր: Ստորագրութիւնը՝ ձեռագիր: Վեր. Շիրաճեանի հետ գաղթականներուն կայք փնտնելու համար անգլիական նպաստի կազմակերպութեան ներկայացուցիչ Ռուլըրց Գաղթականաց խնամատարութեան կեդրոնական յանձնախումբին յղած իր նամակով կը յայտնէ իր կապերը Հասիշէի ֆրանսական իշխանութեան ներկայացուցիչներուն եւ Գամիշլիի հայ գաղթականներուն հետ, հայ գաղթականները սահմանէն 50 քիլոմետր հեռու տեղաւորելու եւ իր յարմար տեսած վայրերուն մասին:

[ձեռագիր].

But the site that lightens my eyes more than any other is the hill Tel Mege Del. It lies about 15 kilos west of Hassitche with arable land stretching up to the mountain Abd-el-Asis.

This hill appears to have been the site of the leading town of the district in ancient time. It overlooks the Khabour River, and if ancient system of irrigation from an upper reach of the Khabour be reconstructed the land should be very productive.

Tel Mege Del belongs to an absentee Turk, and as it has laid unused it seems for 12 years, we have hope to obtain it at low cost. The irrigation would be a more coastly business, but it would give work to the refugees, and as one branch of the canal would benefit Hassitche, the local gentlemen have volunteered to bear half the expense.

The space available is so extensive that we envisage bringing the newly-arrived peasants from Aleppo to start life on the land again in this land of promise.

Edith Roberts [ձեռագիր]

Դ.¹⁰

ՀԱՅ ԳԱՂԹ. ԿԵԴՐ. ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱԼԷՊ-ՍԻՒՐԻԱ

Փոստարկ - 20

Հալէպ, 20 Մարտ 1930

Վերապատուելի

Տիար Ահարոն Շիրաճեան

Նախագահ Գաղթականաց Տեղաւորման Յանձնախումբի

Աստ

Գաղթ. Խնամատարութեան Կեդր. Յանձնախումբը Մարտ 16-ի նիստին մէջ նկատի առնելով Գամիշլիի նոր գաղթականներու մասին Ձեր գրաւոր (....)ցի տեղեկագիրները, որոշեց անոնցմէ հարիւր ընտանիք առանձնաբար տեղաւորել Թէլ-Պէյտար, մահլուլ հողերու վրայ:

Այս ընտանիքներու տեղաւորման հոգը կը յանձնուի Ձեր իսկ նախագահութեան տակ կազմուած Յանձնախումբին, իրաւասութիւն տալով Ձեզ մասնաւորապէս գործել յարմար տեսնուած եղանակով լծկան եզներու, ոչխարներու, սերմնցու եւ այլ պիտոյքներու գնման մասին, Ժողովս յարմար դատեց առ այժմ յիշեալ գաղթականները բնակեցնել վրաններու տակ, որով հարիւր ընտանիքներու վրանները պիտի գնուին տեղոյս մէջ, ինչպէս նաեւ կառքերու գնումն ալ պիտի կատարուի հոս, Հալէպի մէջ:

Այս առաքելութեան պահուն Ձեզի պիտի ընկերանայ համեստափայլ Օր. Էտիքի Րոպէրթս, որ գիւղացիներու կարիքներուն իր յարմար դատած օգնութեան գործին պիտի օժանդակէ:

Այժմէն իսկ յաջողութիւն մաղթելով թափելիք Ձեր ջանքերուն համար սրտագին շնորհակալութեամբ,

¹⁰ ՀՀԳԽԿի նամակը ԳՏՅի նախագահ վերապատուելի Շիրաճեանին՝ 100 ընտանիք տեղաւորելու Թէլ Պայտար, մահլուլ հողերու վրայ, եւ այդ գծով այլ որոշումներու մասին: Վեր. Շիրաճեանին պիտի ընկերանայ Էտիք Ռոպըրցը: Մեքենագիր, մէկ էջ, աջ կողմէն պատռուածքի հետեանքով առաջին երեք տողերը ամբողջական չեն: Ստորագրութիւնները՝ ձեռագիր:

Մնանք յարգանք
 Ի դիմաց Գաղթականաց Խնամատար. Կեդր. Յանձնախումբի
 Ատենադպիր Ատենապետ
 Տոթթ. Յ[ա]ր[ու]թ[ի]ն Տէր Ղազարեան A[sadour] A. Altounian

Ե.¹¹

The Hassetchi¹²- Kamaishli region and Recently arrived Armenian Refugees

With the intention of giving the Armenians in general some information concerning the 450 Armenian families recently arrived from Turkey we give the following concise account of their condition and the efforts that are being made for their settlement within the boundaries of Syria.

I had to visit twice the district of Der-Zor in order to become well acquainted both with the country and the new immigrants.

I will not say much about Der-Zor itself – very interesting though it may be, and will limit my descriptions only to the district beyond Der-Zor.

The distance from Aleppo to Der-Zor is 385 kilometers.

Der-Zor is built on the southern border of the river Euphrates. We crossed the river in boats, because the bridge across it - that is in process of construction since 4-5 years, is not finished yet.

There is a desert some 50 or 60 kilometers long on the road leading from Der-Zor to Hassidji. There are two roads from Der-Zor to Hassidji, one 180 kilometers long, the other a shorter cut, of 145 kilometers.

Hassidji is built on the river Khabour. This stream Khabour is a body of water (according to the old way of reckoning) sufficient to run 60 to 70 mill-stones for grinding wheat: It empties itself into Euphrates below Der-Zor.

Hassiche is the centre of the Kaza [province] of that name.

Some seven or eight years ago, this place contained only twenty houses, but within the last few years it has rapidly grown, and has at present 900 houses, of whom 50 are mohammedans, 300 are Syrian Orthodox, 50 Syrian Catholics, 30 Chaldean Catholics, 7 Syrian Protestants, 300 Nestorian Orthodox, 100 Armenian Catholics and 100 Armenians, settled before and lately. In Hassiche there are a number of good intelligent and business like people.

¹¹ Տեղեկագիր, կապոյտ թանձր համաչափ 11 թուղթ, մէկ երեսին ձեռագիր, անգլերէն: Ստորագրած է A. Shirajyan, 31-3-[19]30: Վերապատուելին Հասիչէ, Գամիշլի, Գարամանիէ եւ Ամուտա կատարած իր շրջագայութիւններու մասին ընդարձակ տեղեկագիրով կը ներկայացնէ յիշեալ վայրերուն աշխարհագրական դիրքը, կը խօսի տեղւոյն քիւտերուն, արաբներուն, հրեաներուն, հայերուն, ասորիներուն եւ քաղղէացիներու մասին: Կը ներկայացնէ հայ հին՝ եւ վերջերս Սուրիա հասած նոր գաղթականութիւնը, կ'առաջարկէ յառաջիկայ ձմեռէն առաջ տեղաւորել Խապուր եւ Ճաղճաղ գետերու աւազանին մէջ՝ հաւատալով որ անոնց երկրագործական հմտութիւնները բարիք կը դառնան Սուրիոյ: Ան նաեւ ծրագիրը անտեղի կերպով քննադատող կողմերուն պատասխան կու տայ:

¹² Նոյն են Hassetchi, Hassidji, Hassiche, այլ տեղ՝ Հասըչէ, Հասաքէ:

Hassiche is a centre for wool, butter and cheese production, and during the months of April and May no less than 30 to 35,000 gold lirees worth of transaction in these products take place in it.

We travelled from Hassiche to Kamishli by both roads,- one road is by the brink Jaghjagh and Tel Hamid a distance of 95 kilometers and other by the Karamanie and Amouda villages which is 165 kilometers:

Kamishli is the centre of the Kaza [province], it is on the stream Jaghjagh – This stream has in the winter sufficient water to run from 20 to 25 mill-stones. In the summer it diminishes considerably in amount.

Kamishli is just on the Turkish boundry line right opposite the Turkish city of Nisibin. The distance between the two cities being only one and half kilometers.

Kamishli had started five years ago and is now a town of 1050 houses. There are 120 Mohammedean families, 100 Jewish families who had immigrated from Nisibin, 300 families of Assyrians [Orthodox], 40 Catholic Assyrians, 30 Catholic Armenians and nearly 400 families of Armenians of whom more than 300 families are immigrants from Turkey. They speak Kurdish and entered Syria 5-6 months ago.

There are some buildings for the boundary guards in Kamishli and market place here like a similar place in Hassiche, where come the villagers and nomads of the neighborhood to do their purchase and sale.

Between these two kazas, centre of Kamishli and Hassiche - there are also two villages by the name of Karamanie and Amouda.

Karamanie consisted of twenty houses four years ago - it has at present nearly 150 houses, of whom 80 are Mohammedeans, 25 Syrian Christians, and 15 families Armenians and Armenian Catholics. Beside these there are some 50 stores and shops belonging to wealthy Armenians, whose families are in Aleppo and other places: All the Kurds of this village are farmers. The Syrians and the Armenians are artisans, there are 12 Armenian new immigrant families in this place.

Amouda village is recently built. Has 450 families of whom 250 are Mohammedeans, Kurds and Arabs, 40 Orthodox Syrians, 20 Catholic Syrian, 20 Catholic Armenians, 40-50 Armenian new refugees.

To the East of Hassiche, toward Kamishli and Demir Kapou,- ie. on the Irako-Turkish boundry - is an extensive land. There are hundreds of hills constructed by earth which were in ancient times centers of cities and villages, for example Tel Arous, Tel Uzoum, Tel Injir, Tel Beydar, Tel Mejdal etc. etc.

The present population of this region besides the Christians consists of Kurds mostly, Kurdish villages appearing on all sides.

Nomadic Arabs are also trying to establish themselves in this region by building villages.

Four or five months ago there came from the neighbourhood of Diarbekir and Sighert (in Turkey) some 450 families and two months later 30 homes more came to settle in Syria; there are some amongst them who know Armenian, but the majority speak Kurdish, being Kurdish speaking Armenians, some had with them their flocks and certain articles of furniture but nearly 400 families of them were robbed and miserable, and reduced to poverty.

It is a satisfaction to see that these unfortunate people not being used to look to others for help were willing to do any kind of work and ready to help each other in

these difficulties. Those who had been fortunate to escape robbery had cheerfully shared their virtals [sic!] with their needy neighbours and earned them with their own extra clothing. Some of them travelled on foot Der-Zor a distance of 260 kilometers in search of work on the bridge. But the great majority remain idle, because of lack of land and implements of agriculture, farming being their usual occupation.

During the period the French government has given them 1375 okes of wheat.

In 1929, Dec. 19, the Central committee of Aleppo and its auxillary branch for the care of refugees, sent on two occasions their agents and medical aid, the physician has helped the the sick as well as he could, but some 120 of these poor refugees mostly children has sub(...) to the prevalant diseases - mostly epidemic - like measels, small (...) etc. their hardships and deprivation has made them ready preys to malaria which undoubtedly some of them had brought with them - The Committee has supplied to this immigrants kilos of quinine and other drugs. We are glad to state there is hardly any sickness at present amongst them, and those who were suffering from malaria are up and on their feet now.

The 47 bales [package] of clothing sent by Friends have been distributed both to reffugees coming to Aleppo and sent to those in Kamishli.

The refugees now in Kamishli, Hassiche, Amouda and Karamanie live in small houses hired for small sums, mostly two or three families in one house, eagerly waiting for a chance to better their condition and come into position of permanent work, lands-homes and a safe and peaceful existence.

The Central Releif Committee ambitions sincerely to help these people, and hopes that the necessary lands for their work of farming will be provided by the competent authorities.

It has made arrangements - for a provisional aid - and according to the amount of funds at its disposal. The Committee intends to shelter some 200 or 220 families in tents, and give them a start in farming and cattle or sheep raising - Up to the present time the Committee has had 1800 L.T. in gold - contributed solely by Armenian individuals and Arm. institution with 1200 L.T. in gold from foreign benefactors.

It is decided to give each farmer one ox, one sheep and one goat. To a few industrials the tool they need. And also a sheep and a goat per family. To each family a tent will also be given and also sufficient food for 2 or 3 months.

If we could provide to this people the fields in time, this Spring so that they could do some saving, it would be an inmensse help to them this year.

With the funds at our disposal from 200 to 220 families can be camped under shelter, and we think that some 50 more families can manage their affairs themselves if we can provide them with necessary fields to cultivate. That means that there still remain 210 families to be sheltered and for which job 600 L.T. in gold is needed.

If cottages were to be substituted to tents - a change that would seem inevitable because of the winter season, when living under tents is impossible - then no less than a sum of ten or twelve thousands gold liras is required, at least, in order to modestly house them.

The sadest part of the whole problem is that the number of the new commers is continually increasing. And according to certain reliable informations the general fear

is that we may at any time be forced with a new batch of 600-700 families of new refugees from Turkey.

The benevolence and generous dispositions of both our Mandatary and local governments, inspire us with full confidence and encourage us to hope that an extention tract of fertile and salubrious land will soon be granted to these Armenian immigrants for cultivation.

The unfavourable and uncharitable views taken by some persons concerning the wisdom and safety of such a procedure we have heard and noticed in the papers, yet we are sure that if once they see these lands abondened totally for centuries, tree-less, forest-less, fruit-less and life-less, they would not object to any efforts for their reclamation and transformation into useful and valuable arable fields, and if they are wise and decent enough, they would not continue to begrudge the hardy and patient Armenian trying to accomplish this arduous task for his own good and for the prosperity of Syria.

We read in history that present city of Nisibin their once received a queen over these regions which produced wheat, vegetable and fruits in immense quantities, various objects of industry and commercse.

Kings had chosen this city for their treasure city, and great arab historians have with amazement recorded its extensive agriculture and beautiful gardens and vineyards.

In the year 969 (about 1000 year back) the income of Nisibin and its serounding states amounted to five millions drachmas and 32,000 dinars, because of wars and various other abuses and misgovernment it has fallen to its present useless and desert state.

Would it not be profitable to cultivate it and add it to the class of Syrians presentive class of lands. In other words change it from a desert and vast waste to a fruitful land?

Settling in a few thousand Armenian immigrants in a remote corner of Der-Zor, a province of 40,000 sq. kilo of extent and of a population of half a million souls, is not worth the temperary mental anguish of a few sentimentalist journalists.

A[haron] A. Shirajyan
31-3-[19]30

2.¹³

Armenian Settlement on the Jagh-Jagh
Postal Address still B. Post 280 Alep

4.5.[19]30

¹³ Էտիթ Ռոպըրցի նամակը Major Johnsonին: Մեքենագիր, կրկնօրինակ, երկու էջ: Բովանդակութիւն՝ պատուելի Շիրաճեանի ջանքերը գաղթականները անկախ ու ինքնավար դարձնելու հարցով: Հասիչէի կառավարիչ Captain Derreumaux կողմէ նշանակուած վայրերուն մէջ երկու գիւղեր կառուցելու գործը: Առաջինը Թէլ Պերրի: Տուներու կառուցում, հողի վարում, ջրհորներու բացում: Ապահովութեան հարցեր: Երկրորդը՝ Թէլ Պրաք: Թէլ Մեճտէլը գնելու եւ այնտեղ երրորդ գիւղ մը հաստատելու առաջարկ՝ անգլիական կառավարութեան կամ Ազգերու Լիկային: Աշխատանքային հնարաւորութիւններ:

Dear Major Johnson

Thank you very much for your welcome letter and the report.

I have lately been living in the midst of the new settlers on the most northerly of the sites given by Captain Derreumaux, the officer in charge at Hassitche.

Badvelli Shirajyan of Aleppo has organized the work for Armenian Commuttee of Aleppo, being especially anxious to get his people on to independent work, neither dependent on charity when their slender means run out, nor working for Kurds or others, as it seems a considerable number of the new-arrivals are now doing, nor joining the army in despair of finding a more peaceful way of life, as others have done.

Our two first settlements are showing signs of vitality.

At first we are living in tents, but already the «karpage» is being prepared for house-builging before the heat of summer.

A considerable stretch of land has been twice ploughed for Autumn sowing, and today we have the joy of our first little pumping machine, for pumping the Jagh-Jagh water over a part of the ground so as to make possible the growing of some fruit and green stuff for Summer consumption. I hope also that now in the second settlement Tel Brak we shall be able to (...) water the grass that the sheep and goats will no longer be in search of food and therefore sparse of milk.

The well-digging proved rather difficult, the water in one case tainted, from the site of an old city, in others difficult to arrive at the water, but we are getting through now I hope, of special interest being the very hard stonny digging of a new well some little distance from here, beside the two little hills to which we hope to move for house-and school building, as they are much more airy and healthy.

One feels this further site to be just a bit far from the Hassitche center, our people feeling that they want to possess arms for protection from arab thieves as well as the wolves or jackals, and I am glad what we are going to test the well-possibilities of Tel Assouad, the site on the Hassitche side.

The idea being to have three villages of 100 families each wich can expand as new relatives and friends appear from Turkey.

I have also written to Mr. Burnier to ask his help to buy if possible Tel Mege Dell, where we could plant peasants from the Aleppo Camp, a site which above all others seems excellent, but which could more gracefully be bought in the name of the League than in that of a British subject at present.

This week I hope to return to Aleppo, especially with a view of helping the appalling lot of their same there.

I look forward a meeting Mons. Le Nail.

This is a centre of wool industry, and it looks as though we might be a very successful work in starting the kilim rug-weaving among the women who already know it here.

With very kind regards to Mrs. Johson and yourself,

Yours sincerely
Edith Roberts

Է.¹⁴

ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ ԿԵԴՐ. ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ - ՀԱԼԷՊ
Փոստարկղ. Նո 10
Հեռագրի հասցե: ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ - ՀԱԼԷՊ

Հալեպ, 6 Մայիս 1930

Թիւ 15

Վերապատուելի Տիար

Ահարոն Շիրաճեան

Գամըշլի

Ատենապետ Ջետեղման Յանձնախումբի - Թէլ Պրաք

Գաղթ. Կեդրոնական Խնամատարութեան Ժողովս իր Մայիս 4-ի նիստին հետեւեալ որոշումները տուած է զորս հողորդելով ձեզ կը խնդրէ անմիջական գործադրութիւն:

Ա.- Առանց օր մը իսկ կորսնցնելու անմիջապէս ձեռնարկել բնակարաններու շինութեան, որոնց աղիւրդ պէտք է հոգան գաղթականք իրենք իսկ անձամբ, յարող տրամադրել ձեր կողմանէ:

Բ.- Իւրաքանչիւր չորս տուներ յարակից պիտի լինեն ըստ ներքակ քարտէզի եւ ամէն մէկ տան համար 25 մեթր լայն 50 մեթր երկայն հող պիտի յատկացուի՝ տուն, բակ եւ բանջարանոցի յատուկ:

Գ.- Հողին պաշտօնական թափուի մուրհակը նոյն ինքն գիւղացի եղող գաղթականաց անուան պիտի առնուի ամէն մէկ ընտանիքի մշակութեան համար 200 երկու հարիւր արտավար [տէօնիւմ] հող պիտի տրուի եւ իւրաքանչիւրին բաժինը յառաջիկային վիճակաւ պիտի որոշուի:

Դ.- Բնակարաններու պատերը աղիւսէ շինուելէ յետոյ ծածկը եւ տախտակեղէններու ծախքը պիտի հոգացուի խնամատարութեան կողմանէ:

Ե.- Առ այժմ հարիւր տուն միայն տեղատրել եւ 50 յիսունական տունով երկու գիւղ հաստատել վերջնականապէս որոշուած է, Թէլ Պրաք եւ Թէլ Պերիյէ ըսուած տեղեր:

Պաշտօնապէս հաղորդելով ձեզ եւ խնդրելով օր առաջ գործադրութեան ձեռնարկել եւ հսկել. Մնամք յարգանքօք

Ի դիմաց Գաղթ. Կեդր. Խնամատարութեան

Վ. Ատենադպիր

Ատենապետ

Հ. Գ. Սիլահեան

A. A. Altounyan

Յ. Գ. Այս բոլոր լծկան եզերը եւ կաթնտու կենդանիները որոնք կը տրուին նորեկ գաղթականաց՝ պէտք է մուրհակաւ եւ ստորագրութիւնները փոխադարձ երաշխատրութեան սիւսթեմով ստորագրել տալով տրուին եւ երբ ապագային ի վիճակի ըլլան վճարելու՝ գանձուին իրենցմէ: Խնամատարութեանս որոշումներէն է նաեւ այս:

Վ. Ատենադպիր

Ատենապետ

Հ. Գ. Սիլահեան

A[sadour] A. Altounyan

Ը.¹⁵

¹⁴ ՀՀԳԽԿի նամակը վեր. Շիրաճեանին՝ խնամակալութեան որոշումներուն մասին: Պաշտօնական նամակաթուղթ, ձեռագիր, երկու երես:

¹⁵ Օրագրութիւն, զոյգ գծաւոր թերթ, երկու երես, անգլերէն, ձեռագիր, անստորագիր: 10 Ապրիլ 1930. Թէլ Պերիի մէջ գիւղ կը կառուցուի: 10 Մայիս 1930. Ֆրանսական իշխանութեան ներկայացուցիչներ կը կասեցնեն շինարարութիւնը՝

10/4/[19]30 people were transported to Tel-Berry. They were under tents. Started to dig wells and to make bricks and to plough the land.

Before this date just three months, preparations – that is to buy oxen, necessary farming utensils, tents etc. – were prepared.

10/5/[19]30 M. de Nay, M. Burnier and Capt. of Hassitche [Captain Derreumaux, the officer in charge at Hassitche] visited the site and asked to be removed to Tel-Brak site only 7-8 kilometers east, to make the distance over 50 kilometers far from Turkish boundry. It is a fact that the Armenian Comm. desired to be establish in the same (...) site, but the Military headquarter of Der Zor, General Calais, insisted to have the Tel-Berry, Tel-Brak site and no other place. General Calais himself came and congratulated and encouraged the start at Tel Berry.

14/5/[19]30 The present Tel-Brak two villages were started to be built.

During this time visited Musteshar M. Flarimou and Reis-el-Emlake Devle' El- Emir Moustafa Bey el-Shehabi from Damascus and they did approve also the site, The rooms or houses built were 140, and the stables built were 10. And the shops 8. Wells many and all people drank fine well water and not water of Jaghjagh.

Those houses and stables, shops, costed in all 2419 Turkish gold=266090 francs.

The land given to those two villages was 16500 hektars, of those 2756 hektars were ploughed and sown.

At present there are all house buildings etc., as before added one motor, costed STG. 120. Two large water wheels costed STG. 190.

People there – Tel-Brak, with 6 mules are sawing wheat, barley etc.

Թ.¹⁶

Հալէպ, 7-6-[1930]

Պատուարժան Կեդր. Խնամատարութիւն Հայ Գաղթականաց – Հալէպ

Պատուարժան տիարք

Ինչպէս յայտնի է՝ Մայ[իս] 9 ուրբաթ օրը թողուցինք Հալէպ դէպի գաղթավայրը: Որոշած էինք Մայ[իս] 12-էն տուներու շինութեան սկսիլ: Բայց ճիշդ այդ երկուշաբթի առտուն միասիւ Լէ Նայ մեզի հաղորդեց որ Թէլ Պերրիին թողուլու ենք:

յայտնելով որ ան պէտք է կառուցուի Թէլ Պրաքի կողմը, որպէսզի 50 քիլոմէթր հեռաւորութիւն ապահովուի Թուրքիոյ սահմանէն: 14 Մայիս 1930. Թէլ Պրաքի երկու գիւղերը կառուցման մէջ են: Գիւղ կ'այցելեն պետական պաշտօնատարներ, կը հետեւին բոլոր կարգադրութիւններուն եւ գոհ կը մնան:

¹⁶ Վեր Ահարոն Ա. Շիրաճեան, Հալէպ (Սուրիա) հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն վերտառութեամբ պաշտօնական նամակի թուղթ, մէկ երես, 11 էջ, ձեռագիր, նամակ՝ վեր. Շիրաճեանէն ՀՀԳԽԿի. Թէլ Պերրիի աշխատանքի կասեցումը ֆրանսացի զինտորական պաշտօնատարներու կողմէ եւ վէճ՝ Էտիթ Ռուպրըի եւ քեփթըն Derraumaux միջեւ. արաբներուն մէջ շրջանառուող վտանգատու ամբաստանութիւնները նոր հաստատուող հայոց դէմ եւ Շիրաճեանի խաղաղեցման ճիգերը: Թէլ Պրաք բլուրին մօտիկ երկու գիւղերու հաստատումը՝ Թէլ Պրաք ա.՝ Մեսրոպաշէն, Թէլ Պրաք բ.՝ Մեսրոպաշէն, տուններուն թիւը, գործ եւ գործողներ, օրականներ եւ առուտուր, ժողովուրդին ունեցածները, տուններու շինութիւնը, կլիմայ եւ առողջութիւն, ապագայ գործեր՝ խանութներ, մառաններ, ներքին կազմակերպութիւն, արհեստներ, հաշուեցուցակ:

Մէկ քանի օր վերջ հասկցանք որ Թէլ Պրաքն ալ թողուլու ենք եղեր: Բոլորս ալ յուսախաբ սկսանք տեղափոխութեան: Միեւնոյն ատեն Հասըչէի կառավարիչ քէփթըն Derraumaux շատ անքաղաքավար վարուեցաւ միսս Ռոպըրթսի հանդէպ: Խորհեցայ աւելի լաւ է միսս Ռոպըրթսը հեռացնել որ աւելի անախորժայի վիճակ մը թող չառնէ: Վերջը հասկցանք. մեր համոզումը սա եղած է որ, մանաւանդ միսս Պուրնիէի ազդեցութեամբ քէփթըն Derraumaux-ի շատ նեղեցին որ 50 քիլոմէթրօ հեռու նստեցուցած չէ: Քէփթընը ստիպուած ինքզինք ազատելու համար ցոյց կու տայ իբրեւ թէ այս բոլոր բաները ընողը միսս Ռոպըրթս է. ինք լուր չունի: Ինչօգուտ, Ճեներալ Գալէ եւ քէփթընը իրենք անձամբ ըսեր եւ ցոյց տուած էին: Բայց յանցաւորը միսս Ռոպըրթս եղաւ: Մայիս 15-ին միսս Ռոպըրթս թողուց Թէլ Պերրի գաղթավայրը եւ դարձաւ Հալէպ: Մայիս 16-23 երկու տեղի տուններն ալ փոխադրեցինք: 25000 չափ աղիւսները թողուցինք ու դարձեալ գործի սկսեցինք: Բաւական յուսախաբ ոմանք կը մոմռային: Նոր յարդ, նոր ջանք պէտք էր, նոր հոր, նոր ջուր, նոր աշխոյժ ու նոր քաջաւերում պէտք էր:

Եւ թէ ճիշդ այս փորձանքի ատենները տեղական արապներու կողմանէ գէշ նայուածք եւ գրոյցներ կը շրջէր: Գամըշլի, Հասիչէ եւ ուրիշ տեղեր եւ թէ Սինճար շատ հայեր, որ միշտ գործերը արապներուն մէջն է, բաւական վախցան ու վախ տուին իբրեւ թէ արապ աշիրէթներ շատ գէշ լարուած են եւ կարելի է յարձակին: Պէտք էր աւելի ջանքեր ընել: Չխորհեցայ կառավարութեան բան մը ըսել: Զրոյցներ շատ զարմանալի եւ տգէտ էր: Իբրեւ թէ որ արապ հայերուն քով գայ՝ գաղտնի (...յով կը մեղցունեն, թունաւոր կերակուր կու տան եւ կը մեղցունեն, եւ ճաղճաղ գետին ներքը խորունկ վայր մը գտած են ու մարմինները հոն կ'անհետացնեն: Իբրեւ թէ հայերը Թէլ Պրաքի հին աւերակին մէջ իրենց հին թագաւորներուն գիրքերը գտած են եւ հոն նոր թագաւորութիւն պիտի հիմնեն: Եւ կամաց-կամաց բոլոր երկիրը պիտի գրաւեն եւ աշիրէթներուն տեղ չպիտի թողուն: Երբ Սինճար հայ գաթօլիք Եագուպ Ամսօ Փանսօի տունն էինք, Շէյխ Ապտիպ Քերիմին գործակատարը ու հին աւագակապետը իսկոյն պատմութիւն ըրաւ [: Այս մարդը Մուհամմէտ Սէյտի] պատմեց. «Իր շէյխը Ապտիպ Քերիմ, բոլոր աշիրէթներու մէջ երեք մեծերուն մէկն է, իրեն ըսած է գնա, եւ նայէ՛ ինչ են այս հայերը եւ ինչ բաներ կ'ընեն Թէլ Պրաք»: Պատասխան տուեր է՝ «Ես չեմ ուզեր երթալ ու հայերուն կողմէ զարնուիլ ու ուտուիլ»: Երկու օր վերջը Շէյխը դարձեալ ստիպեր է որ երթայ լուր բերէ: Ստիպուած գէնքը առած ու կամաց-կամաց դէպի հայերուն մօտեցեր է: Ինք կ'ըսէ՝ «տեսայ երեք հայ կու գար դէպի ինձի. շուտով հրացանս պատրաստեցի: Կը խորհէի որ անշուշտ իմ վրաս պիտի յարձակին. ես ալ պատրաստուեցայ զիրենք զարնելու: Բայց իմ քովս մօտեցան, ձեռք չվերցուցին, բարեւ տուին ու հարցուցին արդեօք գէնքը ծախել կ'ուզես»: Վերջը գացին: Ես ալ դէպի գիւղ մօտեցայ եւ տեսայ հայերը հողը կը հերկեն, աղիւսներ կը թափեն են.: Գացի Շէյխ Ապտիպ Քերիմին պատմեցի: Այս Մուհամմէտ Սէյտին կտրիճ մարդ է. գիշերը մէկտեղ մնացինք: Առտու ալ մեր Օթօմօպիլի տեղ տուինք ու բաւական տեղ եկաւ: Շատ երկայն խօսած էինք. մարդը շատ լաւ ազդուեցաւ եւ պաշտօն առաւ որ բոլոր արապներուն մէջ հայերուն համար շատ լաւ պիտի խօսի եւ փրօփականտ պիտի ընէ: Այդ գիշեր հող եղող հայեր Եուսուփ Մալօ Ապսօ Խուտայ, Իսկէնտէր Թազէ, Ապտըլ Ահատ Ամսօ Փանսօ շատ ուրախացան, քանզի ասոնք շատ մտահոգ էին այս նոր գիւղերուն համար: Ճեմիլ Էֆէնտի Տիլէնճի ալ իմ հետս էր:

Խորհեցանք շատ պէտք է մեր դրացի շէյխերուն հետ լաւ տեսնուինք եւ բարեկամութեամբ յաղթենք: Կերպեր գտնուեցաւ: Եւ Հասըչէ պէլէտիյէ ռէիսի միսիւ

Եունան Կարօի հետ մեզի դրացի Շէյխ Մուհամմէտ Ագուգի այցելեցինք: Շատ սիրով ընդունեց. արդէն ըսած էր որ կ'ուզէ զինք այցելենք: Իր քովը կար 40-էն անէի արապներ: Ինք զօրաւոր, խելացի կտրիճ մարդ մըն է. բաւական փայլուն հագած: Վստահելի մարդիկ Եունան էֆ., Ճեմիլ էֆ. [Տիլէնճի], Եագուպ Մանկալօ եւ ուրիշներ կ'ըսեն որ Շէյխ Մուհամմէտ Ագուգի շատ խօսքի տէր է, այս կողմերը ամէնէն զօրաւորն է. մինչեւ իսկ Մուշէլ Փաշա, Շէյխ Ապտիւլ Քերիմ եւ ուրիշներ զինք կը յարգեն եւ իրմէ կը վախնան: Մեծ ազդեցութիւն ունի բոլոր արապներուն վրայ: Ինքն ալ մեզ այցելեց: Շատ ուրախ է որ իրենց մօտ նստեր ենք եւ գիտ կը հաստատենք: Պատուոյ վրայ խօսք կու տայ որ միշտ հայերուն համար լաւ դրացի պիտի ըլլայ եւ ինչ որ պէտք է պիտի ընէ եւն, եւն: Ես դիտմամբ պէտէտիյէ Ռէիսի միախի Եունանը իբրեւ թարգման առի որ իրենց աչքերուն պզտիկ չերեւամ, ուրիշ շէյխերուն հետ ալ մէկ քանի անգամներ տեսնուեցանք: Կերակուրի կը հրաւիրեն. երբեմն ընդունեցինք: Հիմայ արապներ շատ սիրով մեզի կու գան, ոչխարներ կը բերեն: Ժողովուրդին ըսեր եմ միսի գործը իրենք թող ընեն: Հիմայ իրենք խումբ խումբ ըլլալով ծախու կ'առնեն ու կը մորթեն: Խորհեցանք որ մեր խանութներէն բրինձ, շաքար, եւն, թող ծախսուի արապներուն՝ մեզի առանց վնասի: Շատ մտահոգ եղած էի: Բայց ուրախ եմ ըսելու որ գրոյցներ գրեթէ վերջացաւ. դրացի արապներ լաւ ճանչցան եւ ալ վախ մը չեմ զգար: Կառավարութենէն նօգթա գուլլուզ մը ուզեր էինք եւ գիշերուան համար զէնքեր: Խօսք եղաւ, բայց մէկն ալ գործ չեղաւ: Խորհեցանք այս կերպը լաւ է: Գիշերուան գալլերուն եւ չագալներուն դէմ դնելու չափ զէնքեր կայ եւ կառավարութենէն հրաման առնուած է: Բայց դարձեալ ցաւալի է, որ մայիսի 31 գիշեր գալլ մը եկած է եւ առանց ծայնի այժ մը առած է. քիչ մը հեռու կէսը թողուցեր է: Ամէն գիշեր 9 մարդ երեք երեք ժամ գիշերապահութիւն կ'ընեն առանց վճարումի: Շուներ կը պատրաստենք:

Ուրախ ենք փոթորիկը շուտ անցաւ. գիւղացիներուն սիրտը հանդարտ է: Աղիւներ կը թափուի: Բոլորն ալ կը քանան: Մինչեւ մայիսի վերջը մէկ շաբթուան մէջ շինուած է 6 խումբ տուն, այսինքն 24 սենեակ եւ 5 խանութ կամ մառան: Եւ այնպէս կարգադրած ենք որ ամէն օր մէկ խումբ սենեակներ, այսինքն 4 սենեակ պիտի լրանայ: Դեռ վրայները գոցուած չէ. բայց տաք վրաններէն շատ լաւ է եւ մէջը կը նստին:

Տուններուն թիւը: Թէլ Պրաք ա. կայ 85 տուններ ու Թէլ Պրաք բ. 80 տուններ: Շատ հաւանական է մօտ օրերս 200 ըլլայ. առանց բան ըսելու կու գան, գալ կ'ուզեն, մենք ալ չենք արգիլեր:

Գործ եւ գործողներ: Երկու գիւղին մէջ կան մօտ 300 էրիկ մարդ գործաւոր եւ 200 կին գործաւոր: Բոլորն ալ կ'ուզեն ամէն օր աշխատիլ: Հիմակուան գործերը (ա) հերկել, (բ) աղիա շինել, (գ) շինութեան մէջ աշխատիլ, աղիա կրել, երդատութիւն ընել եւն. (դ) հոր բորել. (ե) պարտէզի մէջ աշխատիլ:

Օրական 30-35 մարդ հող կը հերկէ. 40-50 մարդ աղիա կը թափէ. 40-50 մարդ շինութեան վրայ կ'աշխատի. 60-70 կիներ մանաւանդ պարտէզները կ'աշխատին. 3-4 մարդ հոր կը փորէ, 5-6 մարդ արապաճութիւն եւ հովուութիւն կ'ընէ: Կիներն ալ կ'աշխատին: Լաւ է որ ձմեռուան փայտի ու ածուխի խնդիր չի պիտի ունենանք, կիներ կ'երթան չէօլէն՝ ճաղճաղի եզերքէն ամէն կողմէն կը հաւաքեն փայտեր, խոտեր, վառելիքներ, կը շինեն թէգէքներ: ամէն բան կը խնայեն եւ իրենց փայտերը, վառելիքները կը հայթայթեն: Թէննուրներ կը շինեն եւ իրենց հացերը կ'եփեն: Եթէ առտու կռիւի պէս ծայներ լսես՝ թէգէքներուն համար է:

Օրականներ եւ առուտոր: Գամըշլի օրականներ են մէծիտէն մէծիտ ու կէս: Մենք զիրենք քաջալերելու համար օրականները $\frac{1}{4}$ ըրած ենք. ով որ կ'աշխատի օրական կ'առնէ, եթէ ոչ՝ մարդու մը դրամ չի տրուիր: Իրենք ալ մեր տեփօ կամ խանութէն ինչ որ առնեն դրամ կը վճարեն: Առանց դրամի բան չտրուիր: Շիտակ է որ այս տէփօներու գործերը մեր ուզածին չափ լաւ կարգադրուած չէ, ատեն չեղաւ: Վերջին օրերս ապրանքները շէնքի մէջ առնուեցաւ եւ վստահ եմ, պրն. Մուշեղ Թէրճանեան երկու մառանապետ-խանութպաններ Գրիգոր Մուրատեանի եւ Պապուշ Ուհանեանի հետ լաւ պիտի կարգադրէ: Ժողովուրդը ջուսահատելու եւ քաջալերելու համար զինները Գամըշլի եւ Հասիչէէն անլի ընել չուզեցի: Այսինքն հիմա-կուհիմայ փոխադրութեան ծախսը շատ չեմ բարդեր: Բայց միեւնոյն ատեն երկրին ամէն կողմը լաւ սերտեցինք եւ այնպէս կարգադրեցինք որ ժողովուրդը ալիւրը պուկուրը անլի յարմար գնով կրնայ առնել եւ փոխադրութեան ծախսը կրնանք դնել եւ դարձեալ յարմար զին կրնայ ըլլալ:

Այնպէս կարգադրած ենք՝ միշտ տեփօն թող գտնուի երկու շաբաթուան համար, ուտեստեղէններ: Մինչեւ Յունիսի վերջը գրեթէ մէկ ամսուան մօտ 800 մարդու համար բաւելիք ալիւր, պուկուր, իւղ, աղ են պատրաստ է:

Ժողովուրդին ունեցածները: Այս մօտ 170 ընտանիքներ ունին գէշ աղէկ իրենց անկողինները, չունեցող շատ քիչեր կան: Բոլորը մէկ ունին 183 ոչխար, 61 այծ 13 եգ, 6 ջորի 15 էշեր: Ասոնք կը պատկանին մօտ 30 ընտանիքին որոնց մենք կաթնտու ոչխար այծ տուած չենք. չունեցող մնացած տուներուն համար ծախսու առնուած եւ գրեթէ բաժնուած է 255 այծեր: Տուն մը չկայ որ առանց կաթի ըլլայ:

Տուներու շինութիւնը: Եթէ օրական մէկ խումբ, այսինքն 4 սենեակ շինուի, 40 օրուան մէջ կրնայ շինուիլ 160 սենեակներ: Ամէն սենեակ վրայ գոցուելու պայմանաւ 7 ոսկիի մալ կ'ըլլայ: Առանց պատուիւան ու դուռերու պէտք է շուտով քաշուի որ ժողովուրդը տաքէն ազատուի:

Կլիմայ եւ առողջութիւն: Կլիման լաւ է. գիւղացիներ հողը շատ կը հաւնին: Օդը շատ լաւ է: Հիւանդութիւն գրեթէ չիկայ: Պատմաճեան երբեմն կ'այցելէ: Ամէն գիւղ 3 հոր ունի. ջուրեր լաւ են: Հորերուն թիւը կ'աւելցնենք:

Ապագայ գործեր: Պէտք է անլի գործ: Ամէն մարդ կ'ուզէ աշխատիլ ու կամաց կամաց տիրանալ վճարումով իրեն յանձնուած եգ, այծ եւ տուներուն: Յունիս սկիզբէն մինչեւ կէսը ըսեր եմ կարելի եղածին չափ ամէնէն աղքատներ թող աշխատին: Կամ ամէն մարդ թող շաբաթը երեք օր աշխատի: Ասիկայ ամէնէն լաւը չէր: Բայց ստիպողական տեսայ: Գործ հայթայթելու է: Առաջին գործը ըլլալու է ճաղճաղէն ջուր հանել: Պէտք է արագ շինուի: Ճաղճաղ գետը ջուր կայ եւ հոսանքը մեթրօին կէս սանթիմ կու գայ. գետը գետնի երեսէն 3-3 $\frac{1}{2}$ մեթրօ ցած է. ջուր կրնայ հանուիլ. թէ գործ կ'ըլլայ եւ թէ ապագայ ապագայ աշուն եւ ձմեռ, գարուն ամառ կրնայ գործածուիլ: Այս հողերուն վրայ ամէն սերմ կրնայ ցանուիլ. ամէն տեսակ կանաչեղէն կրնայ ըլլալ. ամէն տեսակ ծառ կրնայ տնկուիլ: 10,000 թիւփինի չէթիլ ապսպրած ենք որ այս տարի ցանուի. կառավարութենէն հրաման առնուած է: Ուրիշ գործ մը՝ գիւղերուն լաղըմները կրնայ շինուիլ: Աշնան վերջերը կրնայ տնկուիլ հարիւր հազարներով թէ պտղաբեր եւ թէ անտառի ծառեր: Հարկաւ աշունը պատրաստ հողի վրայ մեծ քանակութեամբ ցորեն են պիտի ցանուի:

Խանութներ, տեփօներ: Պէտք է 300-400 ոսկի երկու գիւղերուն խանութներուն յատկացուի: ա. Բոլորովին զատ հաշիւներ ունենայ: Ինքզինք կրնայ մնայուն պահել: Հիմակուան կարգադրութեամբ երթանք, թէ փոխադրութեան վարձքը եւ թէ քիչ մըն ալ շափ կրնանք դնել: Ալիւրին օգգան 30 փարա եւ պուկուցու ցորենին

օգգան 30 փարա ոսկի դրամ, որ փոխադրութեան վարձքը եւ քիչ մըն ալ շահ կայ եւ Գամըշլի հրապարակաւ աժան է: Օրէ օր շրջակայ արապներ ոչխար, աղ, ցորեն եւն պիտի բերեն եւ Հասիչէ եւ Գամըշլիէն անիյ յարմար գներով պիտի առնուի եւ տրուի:

Ներքին կազմակերպութիւն: Թէլ Պրաք ա.ի համար Տիգրան Ռշտունի մխթար եւ գործերու պատասխանատու: Պուպուշ Օհանեան տեփօի պատասխանատու: Ասկէ զատ Տիգրան Ռշտունի, Պուպուշ Օհանեան, Մանուկ Սարգիս, Գէորգ Մանուկ եւ Յարութիւն Միրզօ տեղական ժողովք մը ընտրուած է: Դարձեալ Թէլ Պրաք բ.ի համար. Գրիգոր Մուրատեան մխթար ու տեփօի պատասխանատու, Ղազար Ղուկաս գործերուն պատասխանատու. այս երկուքին մէկտեղ Ազատ Ազատեան, Ղուկաս Էմիշ, Ներսէս Թումասեան՝ տեղական ժողովք: Ասոնք 10 հոգի, կարող բարի եւ խելացի մարդիկ են: Կրնան իրենց գիւղացիներուն ազդել: Իրենք հրաւիրած են ցնոր տնօրէնութիւն: Պրն. Մուշեղն ալ իրենց հետ պիտի ըլլայ: Հալէպ գրուելիքները պրն. Մուշեղի ձեռամբ պիտի գրուի: Վերջին օր այս երկու տեղական ժողովքները միացունելով պէտք եղած հրահանգները ու խրատականները տուի. խօսք տուին. շատ սիրով պիտի ապրին եւ երկու գիւղերու մէջ դժուարութիւն չի պիտի հանեն: Ամէնէն շատ վախս ատիկայ է, բայց վստահ են պրն. Մուշեղը այդ պակասը պիտի լրացնէ եւ յաջող պիտի երթան:

Կարգադրուած է երկու գիւղերը զիրար կապող ճամբան շտկուի ու ձմեռուան ցեխին դէմ պատրաստութիւն թող ըլլայ: Քիչ ծախսով ճաղճաղէն աւագ պիտի բերուի ու շտկուի: Եթէ յարմար ըլլայ այս երկու գիւղին մէջտեղը եկեղեցի եւ դպրոցի տեղ որոշեր ենք եւ հիմայ հոն հոր ալ կը փորուի: Արդէն հիմայ չօճուզներ խաղալով գիւղէ գիւղ կ'երթան:

Գիւղացիներուն բարոյականը լաւ է: Շատ խօսք չի կայ: Կիրակին, պագ ու տօներ օրերը շատ լաւ կը բռնեն: Էրիկ մարդիկ կօշիկ կը հագնին. կիները երբեք չեն հագնիր: Անուններ գրելու ատեն անշուշտ տղայոց անունները առաջ գրել կու տան եւ աղջիկները վերջը: Հարիւրին տասը կարելի է հայերէն գիտէ, նոր սերունդը շուտ սորվելու է: Պէտք է դպրոց:

Մանաանդ երկու մարդ մեզի շատ օգտակար եղած են: Մուշեղ էֆ. Տօմ¹⁷ Գամըշլի, 30-32 տարեկան մարդ մը, արապերէն, տաճկերէն, ֆրանսերէն, քիւրտերէն լեզուներ կը խօսի: Անգլիերէն հայերէն շատ քիչ գիտէ. դեռ չամուսնացած. բայց պատուաւոր՝ մայր, եղբայրներ, տունի տէր: Միշտ պաշտօնեայ: Հիմայ նոր գրուած տեղերուն կանչուած է միտիր ըլլալու. լաւ էֆէնտի մի ճանչցուած բոլոր աշիրէթարապ-քիւրտ շէյխերէն: Կ'արժէ կերպով մը գնահատել:

Հասըչէ Ճեմիլ էֆ. Տիլէնճի¹⁸. 30-32 տարեկան մարդ մը, մայր ու կին ունի, բարոյականը լաւ, շատ ճարպիկ ու աշխատասէր, մօտ երկու հազար ոսկիի տէր. Հորթի եւ իւղի վաճառական, գիտէ արաբերէն, քիւրտերէն, թրքերէն լեզուներ, գիտէ քիչ մը հայերէն ու ֆրանսերէն: Ճիշդ գործի մարդ, գրեթէ Հասըչէ, Սինճար ու շրջակայք բոլոր արապ, քիւրտ, եւ եզգիտի աշիրէթներու շէյխերու հետ գործ ու յարաբերութիւն ունեցող լաւ ճանչցուած մէկն է: Մեր բոլոր գործերը լաւ կ'երպով ըրած է եւ դրամական խնդրոյն մէջ հաւատարիմ: Կ'արժէ գնահատել:

¹⁷ ԳՏՅի գործունեայ անդամներէն մէկը:

¹⁸ ԳՏՅի գործունեայ անդամներէն մէկը:

Արհեստներ: Գիւղացիներուն մէջ բաւական արհեստատուներ կան կամաց կամաց պիտի կազմակերպուին: Լաւ բրուտներ կան: Հողերը կը գնեն, կարասներ, կղմինտրներ են շինող փորձառու վարպետներ են, իրենց համար ալ տեղ ու շէնք յատկացնելու խօսք տուած ենք: Ուրիշ մը կայ. օղի կրնայ անել. երկրի մէջ արհեստն է եղեր: Հրաման ուզեց. ես այր կամ ոչ ըսել չուզեցի: Խնամատարութեան թողուցեր եմ:

Յայտնի է երկու կեդրոններէն Գամըշի Հասըշէ 50-40 քիլօմէթր հեռու անապատ տեղեր գիւղեր հաստատել իրենց մասնաւոր դժուարութիւնները պիտի ունենար: Մանաւանդ տեղի որոշումը յոգնեցուցիչ է ծախսաւոր սխալներու պատճառ եղած է: Ինչ եւ իցէ, ասկէ վերջ օթոմօպիլի ծախսերը գրեթէ վերջացած է: Եւ կարգադրուած է ալ անելի մեր անասուններ եւ արապաներ թող աշխատին: Երբեք չեմ խորհիր որ որեւէ մարդ այս ծախսէն պակասով այս գործերը կրնար ընել:

Թէլ Պերրի եւ Թէլ Պրաք մեր հերկած ու թողուցած հողերը գոնէ գալ տարուան համար պիտի կրնանք գործածել:

Մինչեւ Մայիսի վերջը [1930] 21 Հալէպ եւ թէ Գամըշի Հասիչէ ծախսուած 2150. 64 օսմանցի մետաղ ոսկի ծախս եղած է որ հետեւեալ կերպով են

88 եզերու, 253 այծերու, 1 ձիու, 3 ջորիի, 2 կառքերու (...), արօրներ, երկաթեղէն, վրաններ ունի տրուած	971.84.96
Սերմնացուի վճարուած	016.08.75
Խանութներու համար առնուած նպարեղէններ	056.69.77
Դեղորայք (...) եւն.	058.61.19
Գիւղացիներուն վճարուած վարձքեր	605.93.37
Այս գումարին դիմացը կայ 60 տէօնիւմ ձմերուկ եւն	
Յանուած հող 90.000 աղիւսներ, շինուած 24 սենեակներ	
300. 000 քիլօ սերմնացու ցանուելիք, 30 000 տէօնիւմ հերկուած հող	
Գիւղացիներուն եւն փոխադրութեան ծախսերը՝ 180 ընտանիք	198.71.80
Յանձնախումբի երթեւեկութեան ծախսեր	169.99.61
Վարչական եւ զանազան ծախքեր	<u>072.75.39</u>
	2150.66.84
Պատրաստ	<u>55.43</u>
	2151.19.27
	Ա[հարոն] Ա. Շ[իրաճեան]

Ժ.¹⁹

Ներքին կազմակերպութիւն եւ աշխատութիւնք

¹⁹ «Ներքին կազմակերպութիւն եւ աշխատութիւնք» վերնագրուած այս գրութիւնը թուական չունի, գրուած պէտք է ըլլայ Ապրիլ-Մայիսին: Նամակի գծաւոր զոյգ թերթ, ձեռագիր, 3 էջ: Վերջին՝ «Յաւելում» պարբերութիւնը՝ մատիտով: Կը ներկայացնէ հողի սեփականութիւնը գիւղացիներուն անցընելու կերպերը, աշխատավարձերը, գիւղացիներուն յանձնուած կենդանիներն ու կառքերը եւ անոնց տէր դառնալու հնարաւորութիւնը, խանութ ու առետուր, գիւղի մաքրութիւն ու արաքներուն եւ քիւրտերուն հետ բարիդրացիական յարաբերութիւններ, տեղական ժողով ու գիւղապետ, կենցաղային կարիքներու հայթայթում:

1. Հալէպի պատուարժան Կեդրոնական խնամատարութիւն հայ գաղթականաց՝ որոշած է թափուի ընել տալ այդ հողերը որ կառավարութիւնը կը տրամադրէ գաղթականներուն վրայ եւ իրենց անուններով:

2. Այս նոր հաստատուած գիւղերուն նպաստ պիտի չտրուի: Մինակ աշխատութեանց վարձքերը պիտի վճարուի: Մուրացկաններ եւ ծոյլեր չը պիտի պահուի: Չաշխատողը բան մը ուզելու երբեք իրաւունք պիտի չունենայ:

3. Աշխատութեանց վարձքերը հիմակուհիմայ հետեւեալ ձեւով պիտի վճարուի.

ա. Հող հերկողներուն օրականը 1 $\frac{1}{4}$ մէճիտ. օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

բ.- հովիւներուն օրականը 1 $\frac{1}{4}$ մէճիտ, օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

Պզտիկ հովիւներուն վճարումը պակաս է:

գ. Օրական աշխատողներուն (ամէլէ) օրականը 1 $\frac{1}{4}$ մէճիտ, օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

դ. Որմնադիրներուն օրականը (քարփիճ պատողներուն) 2 մէճիտ. օսմ. ոսկի 1 $\frac{1}{4}$ մէճիտ, օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

ե.- Հիւանդուն – նաճար - օրականը 2 $\frac{1}{2}$ մէճիտ, օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

զ.- Լաւ նաճարներուն համար բացառութիւն:

Կառապաններուն օրականը 1 $\frac{1}{2}$ մէճիտ. օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

է.- Կիններուն օրականը $\frac{3}{4}$ մէճիտ. օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով, օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

ե.- ամէն 1000 քարփիճ թափելու վարձքը 13 մէճիտ. օսմ. ոսկի 14 $\frac{1}{2}$ -15 մէճիտի հաշուով:

Յարդը պիտի հայթայթուի խնամատարութեան կողմանէ:

4.- Եզեր եւ այծեր, ձի, ջորի եւ կառքեր.

Ամէն հողագործ մարդ իրեն յանձնուած եզերուն պատասխանատու է. լաւ նախելու եւ միշտ զօրաւոր պահելու է: Օրական հերկած հողն ալ բաւական չափ ըլլալու է: Օրական 2 տէօնիմ:

Ամէն հայ կին որ իրեն յանձնուած է այծեր, լաւ պահելու է. պիտի առնէ կաթը, բայց պէտք է ուշադրութիւն ընել որ կաթը շատ առնելով ուկերը չտկարացնէ:

Կառապաններ որ իրենց յանձնուած է ձի կամ ջորի եւ կառքեր, ատոնց համար պատասխանատու է. անասուններ ամէն օր թիմար տեսնելու են: Կառքը միշտ պէտք եղածին չափ իւղ տեսնելու է:

Սա յայտնի թող ըլլայ որ ամիսը կամ երկու ամիսը անգամ մը անասուններ, մանաւանդ եզեր ու ջորիներ եւ ձիեր գօնթթօլ պիտի ըլլայ եւ թէ գործը լաւ ընող եւ թէ անասունները առողջ պահողներ նուէրով պիտի վարձատրուին:

Կեդրոնական խնամատարութիւնը կ'ուզէ որ կամաց-կամաց ամէն մարդ ու կին իրենց յանձնուած եզ եւ այծերուն տէր թող դառնան թագսիթ թագսիթ վճարումով: Այս կարգադրութիւնները պիտի ըլլայ յարմար ատենը:

5.- Խանութներ եւ առեստուր

Ամէն գիւղի մէջ մէկ կեդրոնական խանութ կամ ամբար պիտի գտնուի: Այս խանութներուն մէջ պիտի ըլլայ պէտք եղած ուտեստեղէնը, հագուստեղէն են, են, կարելի եղածին չափ կատարեալ:

Այս խանութներէն ամէն մարդ եւ կին ինչ որ կ'ուզէ կրնայ գնել. կանխիկ դրամով պիտի գնուի: Քանի որ ամէն աշխատողին վարձքը ճիշդ ատենը եւ լման կը վճարուի. այնպէս ալ ամէն մարդ խանութէն ինչ որ առնէ կանխիկ պիտի վճարուի: Կամ անշուշտ ամէն շաբթուան վերջը հաշիւներ մաքրուած պիտի ըլլայ: Ինչպէս

խանութներ իրենց կանոնաւոր տետրակները ունին, միեւնոյն ատեն մարդուն ձեռքը իր տետրակը պիտի ըլլայ, որ միշտ իր քով պահելով հաշիւները գիտնայ:

6.- Ամէն մարդ, այր եւ կին, որ այս գիւղերուն մէջ կը բնակի՝ ըլլալու է բարի եւ նկարագրի տէր, յարմարող թէ գիւղիս մարդոց հետ եւ թէ լաւ վարուող դրացի արայ եւ քիւրտերուն հետ: Գիւղերը մաքուր պահելու համար հակառակ պարագայի տակ խնամակալութիւնը կտրուկ միջոցներու կրնայ դիմել:

7.- Ամէն գիւղ պիտի ունենայ չորս հոգիէ բաղկացեալ տեղական ժողովք մը եւ ուրիշ հատ մըն ալ իբրեւ մխթար: Մխթար պէտք է այս ժողովին հետ աշխատի:

Հիմակ ու հիմայ այս մըխթարը ու չորս անդամները պիտի ընտրուին խնամատարութեան կամ իրենց պատուիրակներուն կողմանէ:

Ծանօթութիւններ

ա.- Շաբաթը անգամ մը միս պիտի մորթուի ու ամէն ուզող ծախու կրնայ առնել: Եթէ ժողովուրդէն մէկը կ'ուզէ իբրեւ մսագործ այս գործը իրեն վրայ առնել՝ կրնայ ընել: Եթէ դարձեալ մէկը կ'ուզէ ճաղճաղէն ծուկ բռնել ու իբրեւ ձկնորդ աշխատիլ՝ կրնայ ընել:

բ.- Հոս գիւղերը ցանուած կանանչեղէններ մինչեւ որ հասնին՝ շաբաթը երկու անգամ պիտի բերուի Գամըշլիէն եւ Հասըչէէն եւ պիտի ծախուի հոս:

գ.- Հոս գիւղերու մէջ ցանուած կանաչեղէն՝ ձմերուկ եւն հասոյթ բերեն. անոնց մէկ երրորդը մարդու գլուխ ձրի պիտի տրուի, մնացած 2/3ը պիտի ծախուի:

դ.- Պէտք է ժողովուրդը կանոնները յարգէ եւ խանութներուն կանոնները եւ գործի հսկիչները ու պաշտօնեաները յարգէ ու հնազանդի: Միւս կողմէ ալ հսկիչ եւ պաշտօնեաներ պէտք է արդարութեամբ վարուին: Գործին հաւատարիմ եւ միեւնոյն ատեն ժողովուրդին հետ համեստ եւ քաղաքավար վարուին եւ ազգը ներկայացունող կեդրոնական խնամատարութեան պատասխանատու տեսնեն իրենք զիրենք:

Ամէն մարդ երբ իր տունը շինել կ'ուզէ՝ իրեն պիտի տրուի 2500-3000 քարփիճ կամ որչափ որ պէտք է: Իր տունը լրանալէն վերջ 3 շաբթուան մէջ այս քարփիճները ետ պիտի դարձունէ:

ԺԱ.²⁰

Պատուարժան Կեդրոնական Խնամատարութիւն Գաղթականաց Հայոց

²⁰ Վեր. Շիրաճեանի նամակը ՀՀԳԽԿին: Յուլիս ամսու սկիզբ, 1930, տեղեկագիր պաշտօնաթուղթի վրայ, վերտառութիւնը՝ վեր. Ահարոն Ա. Շիրաճեան, արաբերէն, հայերէն, անգլերէն. P. O. B. 248, Aleppo, Syria: Ձեռագիր, հայերէն, 7 էջ մէկ երեսով: Բովանդակութիւն՝ 120 սենեակներ շինուած են, առաստաղի գերաններու եւ տախտակներու տեղադրման աշխատանքի շարունակութիւն, փոքրիկներու հիւանդութեան պարագայ, մահեր, գիւղացիներուն տրուած դրամական նպաստները հունձքին ետ գանձելու հարց, օրականներու նուազում, բողոքներ, խառնակչութիւն: Գամիշլիէն տոքթ. Պասմաճեանի եւ Հասիչէի զինուորական բժիշկի կատարած քննութիւնները եւ տեղեկագիր: Մկրտիչ քիւն. Մուրատեանի²⁰ եւ վեր. Մ[անասէ] Փափազեանի²⁰ առանձին այցելութիւնները: Ստիպողական ընելիքներ՝ երկու գիւղերը կապող ճամփայ, եկեղեցոյ եւ դպրոցի վայր, ջրհան շարժիչ գնում՝ Հրաչ Փափազեանի²⁰ եւ տոքթ. Պասմաճեանի առաջարկով, Ռուբընի ղեկավարութեամբ կանանց մանելու աշխատանքի կազմակերպում:

Պատուարժան Տիարք

Յուլիս 1-ին Թէլ Պրաք հասանք. տեսարաններ իմ խորհածէս տարբեր էր: Մէկ քանի վրան տեսայ: Երկու գիւղի մէջ 120 սենեակներ շինուած էին: Վրաններուն մեծ մասը շուք ըլլալու համար տանիքներու վրան դրուած էր: Արդէն 1100-էն աւելի գերաններ եկած էին: Մէկ գամիօն տախտակները գրեթէ հետս հասաւ: Որչափ ջանք ըրի որ ասոնց հետ բաւական տուններ թող գոցուի, կարելի չեղաւ: Գրեթէ ամէն տան մէջ տաքութենէն ազդուած հիւանդ պզտիկներ կար եւ հինգ վեց մահ ալ պատահած էր: Տեսարանը եւ վիճակը խղճալի էր: Պէտք եղած քաջալերութիւնը տուինք խնամատարութեան անունով: Ամէն ալ աղաչեցին որ գոնէ ամէն տանիքի վրայ 6-7 տախտակ թող դրուի եւ հիւանդները շուք թող վայելեն: Ստիպուած ընդունեցի: Մեր առջի պայմանը սա էր որ ամէն մարդ իր տան աղիւսները թափէ, բայց տեսայ որ բաւական աղիւսներ թափուած էին եւ աւելի թափելու պէտք չկայ: Շինուած սենեակները գուլթով բաժնել ուզեցի, բայց անկարելի եղաւ: Մէկ ծայն կ'ըսէին թող վերջանայ եւ վերջը բաժնուի: Մեր պաշտօնեաներն ալ այդ գաղափարէն էին կ'երեւի. բնականն ալ այդպէս էր: Իրենց բացատրած էի որ իրենց ինչ որ տրուած է, սէնէտի ռապօ պիտի ըլլայ եւ գալ հունձքէն սկսեալ կամաց-կամաց պիտի վճարուի: Յօժար էին պայմանները ընդունիլ, բայց ոմանք ապստամբ հոգի կը ցուցնէին: Օրականներ դեռ մէճիտ մի քառորդ վճարում կ'ըլլար, ստիպուեցայ ծանուցանելու որ յարմար խօսքերով Յուլիս 1-էն վերջ էրիկ մարդոց օրականները պիտի ըլլայ մէկ մէճիտ եւ կիներուն օրականները պիտի ըլլայ 6 պարպութ: Հարկաւ այս ալ զիրենք քիչ մը զայրացուց, բայց առանց կոխի ջանք ըրինք զիրենք համոզել: Ինծի շատ պարզ երեւցաւ քանի որ աղիւսներ շատ թափուած էր, պէտք է գոնէ ասոնց դրամը պահանջել: Եւ կը զգայի որ անյարմար ու խառնակիչներ կայ թող յայտնի ըլլայ: Այս մտածումներով առաջարկեցի ամէն տուն մէկ մէկ օսմանցի ոսկի թող վճարէ: Տրտունջներ շատցաւ: Բաւական մաս մը ըսին Գամըշի կը վերադառնանք: (...) շատ էր: Պաղ արինով հասկուցունել տուինք, պէտք է վճարուի. Մանաւանդ որ աղիւսներու գործը վերջացած է: Բաւական համոզուեցան: Ես ալ խօսք տուի որ շուտով տանիքները պիտի գոցենք ու զիրենք տաքէն պիտի ազատենք: Իմ միտքիս մէջը կը խորհէի որ իրենցմէ առնուած 100 ոսկիէն աւելին շուտով տախտակ եւ գերաններուն կու տանք եւ այս գործը կը լրանայ: Ասոր համար շատ կարճ ընել ուզեցի եւ նաճարին հեռագրեցի, որ շատ շուտ թող դրկուի ճիշդ առաջուան պէս: Բայց շատ կը ցաւիմ որչափ որ ժողովուրդէն գանձեցինք 116 ոսկի 80 դրշ ոսկեդրամ, բայց այս ալ հաշւոյն մէջ մտաւ եւ իմ ձեռքիս կանխիկ բան մը չմնաց: Առջի օր Գամըշի գացած էի. տօքթ. Պասմաճեան ալ մէկտեղ ըլլալով երկու կառք ձիերով առինք 36 օսմանցի ոսկիով եւ հիմայ չորս կառքեր կ'աշխատին: Երբ գացի եւ տեսայ կառքեր պէտք եղածին չափ չեն աշխատիր եւ բաւական մեծ գումար կ'երթայ գամիօններուն, ստիպողական տեսայ այսպէս ընել:

Տօքթ. Պասմաճեանը Գամըշիէն մէկտեղ առի որ նայի հիւանդներուն եւ օգնէ գործին: Երեք օր մէկտեղ էինք, տօքթ. Պասմաճեան ալ ռափօթք ըրաւ, որ մանաւանդ պզտիկներ տաքութենէն կը նեղուին եւ պէտք է տանիքներ գոցուին:

Օրեր վերջ երբ Հասըչէն մեր գիւղերը պիտի երթանք՝ Հասըչի գիւտորական բժիշկն ալ եկաւ եւ ըսաւ մէկտեղ երթալ կ'ուզէ: Եկաւ, այն օր մինչեւ իրիկուն մնաց հիւանդներուն նայեցաւ: Գրել տուաւ այսինչ դեղեր պէտք է: Գիւղերուն տեղը, օդը, եւ մանաւանդ հորերուն ջուրերը շատ հաւնեցաւ, շատ գովեց: Արժ. Տէր Մկրտիչ քինյ. Մուրատեան ալ մէկ օր այցելեց մէկ գիշեր հոն մնաց: Վեր. Մ. Փափագեան ալ այցելեց երկու գիւղերը աչքէ անցուց. շատ գոհ մնաց, այնպէս պատահեցաւ

երբ Գամըշլի էինք եւ վեր. Մ. Փափազեան մեր հետ, ճիշդ Տաճկաստանէն եկած երկու հոգի որ ազգականները մեր գիւղերուն մէջն էին, աղաչեցին գիւղը երթալ: Ես հրաման չտուի: Գիտէի որ խնամատարութիւնը անյի ծանրութիւն չ'ուզէր: Բայց վեր. Մ. Փափազեան միջամտեց ըսելով թող երթան, մենք Ամերիկայէն Բարեգործականի²¹ խողովակով բաւական դրամ դրկեցինք եւ պիտի ջանանք անյի դրկելու եւ ըսաւ ասոնց համար «Ես մասնաւոր պատասխանատուութիւն կ'առնեմ»:

Բայց ես կը ջանայի որ ներկաներէն պակսեցունենք, դրամ ուզած ատեննիս ոմանք շատ դէմ դրին եւ ըսին կ'երթանք. անոնք որ մենք ալ կ'ուզէինք երթան՝ թողուցինք որ երթան: Երկու գիւղէն մեկնեցան մօտ 10 տուն, մեծ մասը առանց ընտանիքի եւ ասոնցմէ առինք օթոմօպիլի դրամ 210 դրշ. ոսկեդրամ. ասոնց երթալէն վերջ գիւղերը հանդարտեցան: Տէր Զօր բանտէն ելլողներէն երեք մարդ ալ մեր գիւղերը եկան: Ամսուան մէջ ծախսեր

90.00	գերաններու համար առ հաշիւ
47.83	դրկուած 10 գիւղ մեթր տախտակներ
36.00	երկու կառք ու երկու ձիեր
76.00	մառանի համար գնուած բաներ
23.00	յարդ՝ աղիւսներու համար
498.18	5 շաբթուան մէջ տրուած օրավարձեր
<u>150.00</u>	<u>փոխադրութիւնք</u>
921.01	

Գանձումներ

81.89	մառանէն ծախուած փոխարժէքը
116.80	տուներու համար գաղթականներէ գանձում
2.10	վերադարձող գաղթականներէ օթոմօպիլի դրամ
47.83	դրկուած տախտակներու արժէքը
<u>708.18</u>	<u>ուղղակի գանձապահէն քաշուած</u>
936.82	

Յուլիս ամսուան մէջ ստիպողական ըլլալիքներ

1. Տուներ լրանալու են. տանիքներ եւ վերջը ամէն տան երկու պատուհան եւ մէկ դուռ:

2. Գոնէ 40-50 եգեր, որ ամէն հողագործ ընտանիք մէկ եգ ունենայ:

3. Երկու ձիեր կառքերու համար եւ մէկ ձի մանաւանդ Հասըջէ երթալ-գալու համար. եթէ ոչ օթոմօպիլ շատ ծախսի պատճառ պիտի ըլլայ:

4. Սերմնացո ցորեն են. ճիշդ ատենն է ծախու առնելու:

5. Պրեն Մուշէլին [Թէրճանեան] ամսականը դրկուելու է. քանի անգամ յիշեր եմ. այս անգամ աշխատիլ չուզեց, իրեն գրութիւն մը տուի որ Յուլիսէն սկսեալ իրեն յարմար յաւելում պիտի ըլլայ:

6. Յարմար է ամէն տան պուկուրցու ցորեն ու ալիւր տալ եւ այսպիսով Յուլիսէն վերջ օրականները թողուլ եւ ամէն մարդ ազատ իրեն յարմար թող աշխատի. մառանը, ախոռը եւ թող շինեն:

Իմ կարծիքովս պէտք է.

250 ոսկի տունները լրացնելու

250 ոսկի Յուլիս ամսականներ

²¹ ՀԲԸՄ:

200 ոսկի եզեր
300 ոսկի տուններուն բաժնուելիք ցորեն են.
350 ոսկի սերմցու ցորեն
1350

Եթէ կարելի է բոլորն ալ այս 3-4 շաբթուան մէջ ըլլայ աւելի աժան կ'ըլլայ եւ դիւրին է:

Չհերկող 6 եզերը պիտի ծախուի եւ հերկողներ պիտի առնուի:

Ապագայ վճարում: Հաշիւ ըրինք. մէկ սենեակ 8 ոսկիի մալ կ'ըլլայ եւ մեզի երեցաւ տուն մը, եզ մը, այծ մը հերկելու գործիքներ են. 17 ոսկիի մալ կ'ըլլայ: Արդեօք յարմար չէ՞ որ ամէն ընտանիք 15 ոսկիի պարտական ելլայ. մէկ ոսկին վճարեց եւ մնացած 14 ոսկին ալ գալ հունձքին վերջը ամէն երեք ամիս մէկ ոսկի վճարէ: Այս որոշումը, ինչ որ պիտի ըլլայ, խնամատարութիւնը կրնայ որոշել:

Երկու գիւղերը ուղղակի ճամբայով իրար կապուի. քալելով բնական կերպով 20 րոպէ կը տեւէ: Թէ ապագայ ցեխերէն փրկուելու եւ թէ էրիկ մարդոց քիչ մը գործ ըլլալու համար ճամբան շտկել կու տանք:

Եկեղեցի եւ դպրոց: Գաղափար մը եղած է, որ երկու գիւղերուն ճիշդ մէջտեղը եկեղեցի եւ դպրոց շինուի: Կամ ամէն գիւղ իրեն համար. արդեօք խնամատարութիւնը կ'ուզէ՞:

Ջուրի եւ առուի խնդիրը: Եթէ ջուր կայ՝ այս գիւղերուն ապագան շատ փայլուն է: Ջուր չըլլալուն համար անջուր սերմեր ալ լաւ չեղան: Վերջին օրերս 20.000 թիւթին չէթիլի տնկուեցաւ: Թիթեղներով կը ջրուի. տեսնենք արդիւնքը: Ճաղճաղ գետին հոսանքը դարձեալ չափեցինք տօքթ. Պասմաճեան ալ մէկտեղ ըլլալով: Դարձեալ վստահ եղանք որ Ճաղճաղին հոսանքը ամէն քիլոմետրոյի գլուխ 4-5 մետրո է որ երեք քիլոմետր հեռուէն առնուի մեր գետինին մէկ մասը կրնայ ջրել եւ թէ ջաղացք կրնայ շինուիլ: Թէ՛ ատեն նեղ էր եւ թէ Հասըչէի քէփընը հիւանդ եղած էր, յարմար չեղաւ սկսիլ:

Պրն. Հրաչ Փափագեան եւ Տօքթ. Պասմաճեան ատեն տուած եւ քննած են մէկ մօթօրի համար որ 6 ինչ է եղեր եւ թէ՛ ջաղացքի եւ թէ արտերը ջրելու համար կը բաւէ եղեր. շուտ կ'ուզեն որ այս գործը կատարուի եւ 200 ոսկի կ'երթայ եղեր:

Պրն. Կարապետ Եւտալեան բոլոր ատեն աշխատեցաւ հաշիւները տեսնելու եւ վերջացնելու համար. շատ օգտակար եղաւ:

Միսս Ռոպրթօս ջանք կ'ընէ բոլոր մանելու գործը զօրացնելու. արդէն կիներ դրամ առնելու սկսեր են: Այս երկու ամսուան մէջ կիներուն ուրիշ օրականով գործ ընել շատ յուսալի չէ:

Միսս Ռոպրթօսի հետ տեսնուեցայ եւ այս տանիքները գոցելու համար 50 օսմանցի ոսկի տուաւ:

ԺԲ.²²

5/7/[19]30

Մեծ. Տիար Մ. Թէրճանեան
Հետեւեալ կէտերը հաճեցէք գործադրել.

²² Վեր. Շիրաճեանի նամակը ԳՏՅի անդամ Թերճանեանին: Գծաւոր թուղթ, առանց վերտառութեան, ձեռագիր, երկու էջ: Բովանդակութիւն՝ բանտորներուն, կանանց եւ կառապաններուն օրականներու նոր սահմանափում, աշխատանքի հնարաւորութիւններու սահմանափակում եւ այլ կարգադրութիւններ:

1.- Յուլիսի սկիզբէն սկսեալ երկկ մարդոց օրականները - հողագործ եւ գործատր - թող վճարուի մէկ մէհիտ:

2.- Կիններուն օրականները թող ըլլայ 6 պարպութ: Քանի որ գործը շատ չէ, ալ անելի երկկ մարդիկ թող աշխատին:

3.- Չորս կառապաններուն օրականները թող ըլլայ 1 ¼ մէհիտ, պայմանաւ որ կանուխ գործին կ'երթան եւ անասունները թիմարներով ողջ-առողջ կը պահեն: 6 ջորի եւ ձիերուն առտու իրիկուան գարիները ամէն ատեն ամպարի պաշտօնեայէն թող առնեն: Կառքերը Կիրակի օրերը թող չաշխատին: Անասունները հանգիստ թող ընեն: Կառքերուն հաշիւները զատ թող բռնուի:

4.- Քանի որ գործ քիչ է, մէկ տունէն եթէ կայ 3-4 հոգի աշխատող, ասոնցմէ մի-նակ երկուքը թող աշխատի: Կարելի եղածին չափ գործ հաւասար կերպով թող տրուի:

5.- Մեծ ընտանիքի տէր մէկ աշխատող առհասարակ գործ թող ունենայ:

6.- Ինչպէս որ գամիօններու ծախսին վերջ տուած ենք, մեր չորս կառքերը թող միշտ զբաղին: Թէ Հասըչէյէն եւ թէ Գամըշլիյէն փոխադրութիւններ մեր կառքերով թող ըլլան: Ամէն երկուշաբթի օրերը մէկ կառք-երկու ձիով, Գամըշլի երթալու է եւ բաւական չափ կանանչեղէն ու պտուղներ բերուելու եւ ժողովուրդին ծախուելու է: Եթէ այս բաները ծախու առնելու համար Գամըշլի յարմար մէկը չկայ, արապաճի-ին հետը ուրիշ յարմար մարդ մը կրնայ դրկուիլ: Դարձեալ ամէն երկուշաբթի օրերը մէկ կառք - երկու ձիով - Հասըչէ թող երթայ: Երթալու ատեն մանուած թելերը կշռելով մէկտեղ դրկեցէք Հասիչէ Ճէմիլ [Տիլէնճի] Էֆէնտիին: Փոսթան թող բերէ: Եւ եթէ փոխադրելիք ուրիշ բան չկայ՝ Հասիչէյէն բուրդ թող տանի: Փոխադրութեան վարձ՝ Հասըչէյէն գանթարը - 200 օգգան - հաշիւ ըրէք 20 դրշ. ոսկեդրամ: Գամըշլիյէն գանթարը 25 դրշ. ոսկեդրամ:

7.- Ամէն ջանք ընելու ենք որ դրամը դուրսը թող չելլէ: Փոխադրութեան ծախսը պակսի եւ դրամը ժողովուրդին թող երթայ: Արապաներով աղիւս թող չկրուի: Ամէն հարիւրի մէկ-երկու դրշ. անելի թող տրուի: Եւ աղիւսներ ձեռքի արապաներով թող փոխադրուին:

8. Բուրդ մանելու համար կիներուն մէկ մէկ օգգա թող տրուի եւ բոլորը մանելով թող բերեն եւ թելը կշռելով թող առնուի: Աղտոտ սեպած կտորներն ալ մէկտեղ բերելու են: Մէկ օգգայի մէջ 10-15 տրիէմէն անելի պակսելու չէ: Բուրդին պզտիկ կտորները թող բերեն եւ մէկտեղ թող կշռուի եւ զատէն թող պահուի: Վարձքը բերածին պէս թող վճարուի:

Ա. Ա. Շիրաճեան

5/7/[19]30, Թէլ Պրաք

Յաւելում. մէկ քանի մարդոց, որ տուն տեղ ցուցուցեր եմ, անոնց գերանները եւ տախտակները եւ քարփիճները մենք տանք: Աղիւսներու փոխադրութիւնը եւ շինելը իրենք թող ընեն եթէ կը տեսնես որ կարելի է:

ԺԳ.²³

²³ ՀՀԳԽԿԻ նամակը վեր. Շիրաճեանին: Տպուած նամակաթուղթ, մեքենագիր, մէկ էջ: Ստորագրութիւնները՝ ձեռագիր: ՀՀԳԽԿԻն բարձր կը գնահատէ վեր. Շիրաճեանի ծառայութիւնը ԳՏՅԻն մէջ եւ կը խնդրէ, որ շարունակէ այցելել այդ վայրերը «գիւղերու շինութեան եւ հողերու բաժանման աշխատանքները զլուխ հանելու համար» տեղւոյն վրայ գործող յանձնախումբի միւս անդամներուն եւ ի

Հեռագրի հասցե: ԱՆԹՈՒՆԵԱՆ – ՀԱԼԷՊ
Թիւ

Հալէպ, 19 Օգոստոս [1]930

Վերապատուելի
Տիար Ահարոն Շիրաճեան
Աստ
Ազնիւ Տէր

Խնամատարութիւնս սրտագին պարտք կը համարէ ներկայիս իր անկեղծ շնորհակալիքը յայտնել Ձեր Ազնուութեան, որ այնքան ատենէ ի վեր ազգասիրաբար, խղճամիտ եւ օգտաշատ ջանքերով մեծապէս սատարեց Գամիշլի եւ շրջանները հասնող գաղթականներու տեղաւորման գործին՝ կարի արդիւնատու ընծայելով:

Մեր գնահատումը փութացնելով Ձեզ՝ պիտի խնդրէինք որ հաճէիք տակաւին չզլանալ մեզ Ձեր թանկագին աջակցութիւնը եւ բարի ըլլալիք դարձեալ այցելել այդ շրջանները՝ գիտելու շինութեան եւ հողերու բաժանման աշխատանքները գլուխ հանելու համար:

Ձեզ յանձնուած այն խիստ կարեւոր պաշտօնը լաւագոյնս արդիւնատուելու եւ ապագային քննադատութեանց եւ վիճաբանութեանց տեղի չտալու համար, յարմար կը տեսնենք որ տեղոյն վրայ գործող Յանձնախումբին եւ ի մասնաւորի տօքթ. Թ[որոս] Պասմաճեանի հետ խորհրդակցաբար առաջ տանիք:

Այս տեղէն իբր հաշուակալ պաշտօնեայ Ձեզի պիտի ընկերանայ տիար Կ[արապետ] Եւտալեան. տիար Մ[իշէլ] Թերճանեան իր հաշուական գործերուն համար պատասխանատու եւ ենթակայ պիտի մնայ տիար Կ[արապետ] Եւտալեանի իրաւասութեանը:

Յաջողութիւն մաղթելով ձեր ազգանուէր գործունէութեան, կրկին կը յայտնենք մեր ջերմ շնորհակալութիւնները:

Խորին յարգանքներով

Ի դիմաց գաղթակնց. Խնամտ. Կեդր. Յանձնախումբի
Վ[ասն] Ատենադպիրի Ատենապետ
Տքթ. Յ[ա]ր[ու]թ[իւն] Տէր Ղազարեան A[sadour] A. Altounyan

ԺԴ.²⁴

26th August 1930

Mr. L. B. Golden. General secretary of Save the Children Fund and Lord Mayers Fund.

մասնաւորի տօքթ. Պասմաճեանի հետ գործակցաբար: Թերճանեան իր հաշուական գործերուն համար պատասխանատու եւ ենթակայ պիտի մնայ Ետալեանի իրաւասութեան:

²⁴ ՀՀԳԽԿին նամակը Save the Children եւ Lord Mayers հիմնադրամներու գլխաւոր քարտուղարութեան: Թուղթի երկու երես, մեքենագիր, անգլերէն, պատճէն: Շնորհակալութիւն կը յայտնուի Կրէյսիի՝ գաղթականներու բնակավայրեր տուած այցելութեան համար: Կը տեղեկացուի հայ եւ օտար բարերարներու օժանդակութեամբ կառուցուած 130 տուններու, շարունակուող ցանքերու, ակնկալուող նոր գաղթականներու ունենալիք նոր կարիքներու մասին:

26 Gorden Street
London, W. C. I.

Dear Sir

We believe that Captain Gracy on his arrival would have told you the story of our recent Armenian refugees from Turkey.

Since his return we have made considerable progress in their settlement.

Through the generous help of Armenian, British and other benevolent individuals we have [been] able to build over 130 rooms for 180 families, these being mostly agricultural in profession.

They have equipped with the necessary outfits, they have been able to plough extensive land and will be able to sow in a few weeks time, while, D. V. in next harvest time, in June, they will be to a great extent self-supporting.

But unfortunately this does not end our labour. Refugees are continually coming in small groups. There are still several hundred families homeless and penniless. We have sent new circulars and statement of the work that has been done and are hoping that help will come.

I wish to add also that our Committee and all our people feel very grateful to you and to all your associates for the great privilege of having Captain Gracy with us. His personal visit to the refugee centers, his valuable practical knowledge, and sound judgement has a great help to us.

We shall not forget it.

We are, Dear Sir,

Yours very gratefully.

Secretary

Treasurer

President

ԺԵ.²⁵

Թէլ Պրաք, 30 Օգոստոս 1930

Վերապատուելի Ա. Շիրաճեան

Հալէպ

Ազնիւ Տէր

Այս թուականով պատ. Խնամատարութեան ուղղուած նամակին օրինակը ստորեւ պարտք կը համարեմ Ձեզ եւս հաղորդել:

Պատիւ ունիմ Ձեզ հաղորդելու որ ամսոյս 28-ին ողջմամբ Թէլ Պրաք հասայ: Բոլոր գիւղացիները եւ պ. Միշէլը [Թէրճանեան] ողջ առողջ գտայ, նշանակելի հիւանդութիւն եւ այլն արդէն չկայ, քիչ մը աչքի ցաւ եղած է, բայց բարեբաղդաբար այժմ անցած է, մահուան դէպքեր չէ պատահած մօտ 40 օրէ ի վեր, երկու գիւղին մէջ, ինչպէս արդէն գրուած է մօտ 30 սենեկի չափ չի գոցուած տանիքներ կան, որոնց համար պէտք եղած գերանները պ. Միշէլը [Թէրճանեան] պատրաստած ը-

²⁵ Թէլ Պրաք գտնուող հաշուքննիչ Ետպեանի նամակը ՀՀԳԽԿին: Այս օրինակն ալ դրկուած է վեր. Շիրաճեանի: Կը ներկայացնէ գիւղացիներու առողջական ընդհանուր պատկերը, տանիքներու ծածկի ընթացքը եւ գերաններու պէտքը, անհրաժեշտութիւններ՝ առուի եւ ջրանցքի բացում, բրինձի փոխարէն ոսպ, դպրոցական գրենական պիտոյք: Տոքթ. Պասմաճեան աքսորական է Տէր Զօր ու անկարող՝ գործին հետեւելու: Վերջաւորութեան երկտողով մը Թերճանեան վերապատուելի Շիրաճեանէն կը խնդրէ գալ, որ ինք Հալէպ իջնէ:

լալուն Բ2. օրէն սկսեալ գերանները պիտի շարունին: Այս սենեակներու համար նորէն 1 գամիոն տախտակի պէտք ունինք, բացի պատուհաններու եւ դուռներու համար որոշուած տախտակէն:

Հոս տեղեկացայ որ ժողովուրդին բրինձ շաքար եւ այլն բերելու պէտք չկայ. նախ ժողովուրդը բրինձ գործածել չի գիտեր, 7/8 ամիս առաջ Հալէպէն բրինձ դրկուած էր, գրեթէ նոյնութեամբ կը կենայ. երկրորդ՝ Գամիշլի բրինձը Հալէպէն աժան է:

Ջուրի առուակի բացման եւ ջաղացքի շինութեան գործը ամենակենսականն է անշուշտ, պատ. Խնամակալութիւնդ այս մասին պէտք եղած հրահանգները վեր. Ա[խարոն] Շիրաճեանին տուած էք, նոյն օրը ժողովուրդը առնուելիք մուրհակներու թիւին եւ գումարին մասին հրահանգած կ'ըլլաք:

Գիւղի զոյգ վարժարաններուն համար մաս մը մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի Ա. կարգերուն յատուկ դասակարգներուն եւ տետրակներ ու թուղթ մատիտ եւ այլնք պէտք կայ, եթէ յարմար տեսնէք՝ վերապատուելիին ըսէք թէ միասին բերէ, նոյնպէս ժողովուրդին, փոխան բրինձի, մաս մը ոսպ, 10 զանթարի չափ:

Այս նամակին մէկ օրինակը վերապատուելիին դրկած եմ առ ի գործադրութիւն:

Կարելի է Տօքթ. [Թորոս] Պասմաճեանի մասին պատ. Խնամակալութիւնդ տեղեկացուած է: Ես իրեն Տէր Զօր հանդիպեցայ, այնտեղ տուն բռնած ու բնակութիւն հաստատած է իբր աքսորական, շատ ցաւալի է որ, գիւղական այս կարեւոր աշխատութիւններու ատեն իրմէ չի պիտի օգտուինք այս մասին Ձեր պատ. Խնամատարութեանդ կը մնայ պարտ ու պատշաճին տնօրինումը:

Սպասելով Ձեր հրահանգներուն մնամ

Ամենախորին յարգանքօք

Կ[արապետ] Ետալեան

Վեր. Տէր

Ձեր ժամ առաջ հոս հասնելուն կը սպասեմ, որպէսզի ես ալ այլեւս Հալէպ դառնամ, շատ ընելիքներ ունիմ, բայց հոս գալուդ թող մնայ, շատ բարեւներ բոլորիս կողմէ: Մնամ յարգանքօք

Ձերդ Միշէլ [Թէրճանեան]

ԺԶ.²⁶

12 Սեպ[տեմբեր] 1930 -30 Սեպ[տեմբեր] 1930
Տեղեկատուութիւն նոր գիւղերու

Սեպ[տեմբեր] 9/1930 երեքշաբթի Հալէպէն ճամբորդեցի եւ միւս օր՝ չորեքշաբթի, կէսօրէն բաւական վերջ Հասըչէ հասած էի: Ճեմիլ էֆ, Տիլէնճի խրատեց որ

²⁶ Գծաւոր սովորական նամակի թուղթ, մէկ երես, 8 էջ, ձեռագիր: Շիրաճեանի տեղեկագիրը ունի «12 Սեպ[տեմբեր] 1930-30 Սեպ[տեմբեր] 1930 - Տեղեկութիւն նոր գիւղերու» վերնագիրը: Բովանդակութիւն՝ գիւղերը խաղաղ չեն եղած, Յուլիս-Օգոստոս ամիսներու անգործութիւն, ներքին խռովութիւններ, քրտական խնդիր, գիւղերէն հեռացողներ, խուզարկութիւններ եւ ոստիկանական յենակէտ: Վեր. Շիրաճեան կը վստահեցնէ, որ «հայեր այս գիւղերուն մէջ որեւէ քաղաքական նպատակ չունին եւ քրտական խնդիրը մեզ հայերու հետ որեւէ կապ չունի»: Գալէ բնակիչներուն խստօրէն կը հրահանգէ չհեռանալ ու նորեկներ չընդունիլ: Ճաղճաղի ջուրը բաւարար է, գիւղերը վերստին կը գտնեն իրենց հանգիստ վիճակը: Մանուկներու մահուան թիւը շատ բարձր եղած է:

շուտով գիտելը երթամ, մեծ դժուարություններ կայ: Իրիկունը Թէլ Պրաք գիտելը հասայ: Տեսակ-տեսակ պատճառներով իրարու դէմ լարուած էին, բայց մէկ քանի օրուան մէջ վերջացաւ: Գիտելը հանգիստ էին: Ճաղճաղ գետակին ջուրը կը վազէր. այս տարի երբեք կտրուած չէ. ամէնէն քիչ եղած ատենը գոնէ 2-3 ջաղացքի քար կրնար դարձունել: Սեպտեմբերին վերջը ջուրը շատ շատ էր: Գիտել իրարմէ 1040 մեթր հեռու են:

Պրն. Կարապետ Եւտալեան առաջ գացած էր որ ժողովուրդին հետ եղած հաշիւները վերջանայ: Բայց բան մը եղած չէր: Յորեն գնման համար պտտեր են: Ես երթալէն մէկ շաբաթ վերջը հաշիւներուն քննութիւն սկսեցին: Յուլիս Օգոստոս ամիսները անգործութենէն, ներքին խռովութիւններէն, քրտական խնդրոյն ազդեցութենէն 57 տուն գիտելը թողուցեր ու մանաւանդ Գամիշլի գացեր են: Այս ատենները Հասըչէի իսթիսպարաթ զապիթի միսիւ Լիւթնան Յովելվա 13 ժանտարմաներով եկած է գէնք փնտռելու: 17 գէնք տեսեր է որ մեծ մասը իրենց հրամանով եղածներն էին: Հոն նօգթա ձգեր է. իմ գացած ատենս 3 մահմետական զինուոր կը սպասէին: Երկու անգամ տեսակցութիւն ունեցայ միսիւ լիւթնան Յովելվայի հետ եւ պատուարժան Խնամատարութեան անունով վստահցուցի որ հայեր այս գիտելուն մէջ որեւէ քաղաքական նպատակ չունին եւ քրտական խնդիրը մեզ հայերու հետ որեւէ կապ չունի: Անցած կիրակի, սեպտեմբերի 28-ին ընկերներով գիտելը այցելութեան եկած էր: Գիտելը պտտեցաւ. գոհ մնաց. եւ նօգթա զինուորներն ալ իրեն հետ տարաւ եւ վերջացաւ: Ճեներալ Գալէ շատ խիստ հրահանգ տուած էր որ այս հայ գիտելուն առանց իրեն հրամանի ոչ մէկը երթալու է եւ որ նոր մը առնուելու է: Հիմայ կայ Թէլ Պրաք Ա. կամ Սահակաշէն գիտին մէջ 80 ընտանիք 344 անձեր եւ Թէլ Պրաք Ա. կամ Մեսրոպաշէն գիտին մէջ 60 ընտանիք 230 անձեր. ընդամենը 140 ընտանիք 576 անձերով: Աւելի անձեր ըլլալու էր. բայց վերջին աշուն ու ձմեռը եւ ամռան ալ շատ թուով պզտիկներ մեռած ըլլալով թիւը բաւականին պակաս է. գրեթէ մէկ-երկու տարեկան պզտիկներ չիկայ:

Հիմայ առողջ են. աչքերու ցաւ ալ քիչ է:

Հողը շատ պտղաբեր է. պարտէզներ փորձեր էին, որչափ որ անջուր սերմեր ցանուած էր, բայց հողը զօրաւոր ըլլալով պէտք էր շուտ (...), օրինակ, շատ լաւ ձմերուկ, սեխ, վարունգ եւն թիւթիւն եղած է, բայց ինչ որ առած էինք՝ սերմին գինը հանած է, աշխատութեան օրականները ծրի գացեր է: Նեկայիս կայ՝ Սահակաշէն շինուած է 80 սենեակ 5 մառանով, 13 խանութ եւ սենեակներ մանաւանդ եզերուն համար եւ ամպար. Մեսրոպաշէնի մէջ 60 սենեակ եւ 15 խանութ, սենեակներ մանաւանդ եզերուն համար: Երկու գիտելն ալ տունները բաժնուած են գուրառով եւ յարմարցուած: Սեպտեմբերին վերջին օրերը գրեթէ ամէն մարդ ջանաց իր տան մէջի կողմը ծեփելով. ամէն սենեակի 2 մէճիտնոց յարդ գնաց:

Բաժնուեցաւ պուկուրցու եւ ծեծածի ցորեն մէկ տեսակէն: 700 էօլէք, արժէքը մօտ 90 ոսկինոց: Բաժնուեցաւ շաքար, ոսպ, սոխ, սապոն եւ սերմոց կանաչեղէն. ընդամենը մօտ 40 ոսկինոց: Բաժնուեցաւ ալիւր եւ ալիւրցու քիչ չափով, անձ զուլս $\frac{3}{4}$ էօլէք, մօտ քառասուն ոսկինոց: Բաժնուեցաւ արօրներ, թի եւն գործիքներ, մօտ 50 ոսկինոց: Հասըչէն ծախու առինք 2 մեծ երկաթ վարով եւ ամէն մէկը երկուքի բաժնելով բաական մեծ գազաններ շինեցինք ու իրենց պուղուրները խաշեցին, թոգմագներով կը ծեծէին:

Ամբարները բան չթողուցի. ով որ երթայ գիտէն՝ առածը ետ պիտի դարձունէ: Կը խորհիմ մինակ բացառութիւններ կրնայ ըլլալ:

Քանի որ բաական տուներ գացեր էին. իրենց եզ եւ այժը մնացեր էր: Ստիպուեցայ բոլոր եզ եւ այժերը գուրրաի դնել: Եզներ բաական տկարացեր էին. ամիսէն աւելի ոչ գործ եղած է եւ ոչ ալ լաւ նայուած էր: Յարդ ալ չկար: Գիւղացիները առարկեցին գիներուն: Իրենցմէ հինգ հոգինոց խղճմտանքի տէր մարդոցմէ գոմիսիոն կազմեցինք ու որ եզը որուն է առանց գիտնալու գին որոշեցին. այդպէս տետրակներուն անցուցինք իրենց վրայ: Եզեր պակաս էին, քանի որ իրենց գործը հողագործութիւն է, ստիպողական էր առանց եզ մնացողներուն ծախու առնել տալ: Խելացութիւն էր իրենց ձեռամբ առնել. 21 մարդուն չորսական ոսկի տուինք, մի քանի օր առնէն տուինք եւ յարմար եզեր առին, այսպիսով մեր տուած եզերուն թիւն է 105. Ժողովուրդէն ոմանք ալ ծախու առին իրենց դրամով եզեր, որ մօտ 25 է: Այսպիսով երկու գիւղերուն մէջ 60 չիֆթ արօրներ լման եւ աւելի են. գրեթէ ամէն ընտանիք հատ մը ունի: Հիմայ մեր ձեռք երկու եզ մնացեր է, հերկի համար լաւ չեն. դեռ 17 տուն կայ որ եզ չունին. առնուելու է:

Այժերն ալ գրւով բաժնեցինք: Բոլոր այժերը եւ ուլերը ետ հաւաքելէն ետք, որչափ ընդունիք կայ, այդքան այժերէն զատեցինք եւ գուրրայով ամէն տան հատ մը տրուեցաւ: Մնացեալը Խնամատարութեան կը պատկանի. այժերն են 96 եւ ուլերն են 144, ինչպէս որ տետրակին մէջ գիւղացիներուն ձեռամբ գրուած է:

Ատեն[ի]ս մեծ մասը հողը չափելու եւ բաժնելու գացեր է: Երկու գիւղն ալ գետին եզերքը բաժնուած է շատ կանոնաւոր եւ ամէն ընտանիքին տրուած է առհասարակ $\frac{3}{4}$ տէօնիւմ հող. ամէնն ալ ճիշդ գետին եզերքն է: Սերմեր պիտի դնեն եւ պտղաբեր ծառեր պիտի տնկուի:

Հերկուած հողեր եւ բաժանում: Բաական շատ առնէն առաւ հերկուած հողերը չափել եւ բաժնել: Դիւրին պիտի ըլլար եթէ հերկուած հողը մէկ կամ երկու մաս ըլլար: Բայց ամառի չորութեան պատճառաւ ուր որ չոր չէ, հողերուն այդ մասը հերկուած է: Հերկուած հողը մօտ 6,720,000 քառակուսի կանգուն է, մօտ 4200 տէօնիւմ, որ ամէն ընտանիքին 30 տէօնիւմ հերկուած հող կ'երթայ: Կանոնաւոր բաժնեցինք. ամէն տուն երեք (...) բաժին ունեցաւ՝ գետին եզերքէն, միջին հողէն, եւ հեռու հողէն գուրրայով բաժնեցինք եւ ամէնէն յարմար կարգադրութիւնը եղաւ: Մեծ ընտանիքներուն երկու բաժին տրուեցաւ: Հիմայ ամէն մարդ իր հալը կը ճանչնայ: Թէլ Պրաք բլուրին առջեւ ամէն տան համար 5-7 տէօնիւմնոց այգիի տեղ զատեցինք. լծկաններով գիծ քաշուած է: Չհերկուած հողեր չբաժնուեցաւ: Թէ առնէն չկար եւ դեռ յայտնի չէ կառավարութիւնը որչափ գետին պիտի յատկացունէ: Մինակ թէ ես սահման մը գծեցի. գրեթէ Թէլ Պրաք բլուրը մէջտեղն է ու չորս կողմը, մէկ կողմը Ճաղճաղ գետը եւ միւս կողմը Գամըշլի-Հասըչէ ճամբան՝ մօտ 48 քառակուսի քիլօմետր հող մը զատեցինք եւ այս բաժինը 15 լծկան գիծով սահման հերկեցինք, թէ մարախին արգելք ըլլալու եւ թէ կառավարութենէն գոնէ այսչափ տեղ պահանջելու: Երկու հարիւր տուն հաշուով ամէն ընտանիքին կ'իյնայ 240-50 տէօնիւմ: Յանելու եւ անասուններուն համար այսչափ հող անշուշտ պէտք է: Լիւթնանը վերջին կիրակի այս սահմանը տեսաւ եւ խօսք տուաւ պիտի ջանայ:

Տուն, հող են գրեթէ ամէն բան վերջացած է. մինակ չհերկուած հողը բաժնել եւ երկու գիւղին սահմանը որոշել մնաց. այս սահմանին համար մեծ խնդիրներ պիտի ելլէ: Մինակ գիւղերը համոզեցի որ ամէն մէկ գիւղ հիմայ իրենց ցուցուած սահմանը թող չանցնին երբեք: Երբ կառավարութիւնը ցուցունէ մեր սահմանները, այն առնէն մենք ալ գիւղերուն սահմանները պիտի որոշենք. հանդարտ մնալ խօսք տուին:

Այս բոլոր չափերը, բաժանումները եւ գրեթէ բոլոր խնդիրները գիտացիներուն հետ խորհրդակցելով իրենց գաղափարն ալ առնելով ըրած եմ: Պէտք էր օթօմօ-պիլ գործածել, թէ զիս ու թէ գիտացիներէն ոմանք փոխադրելու համար, եթէ ոչ ամիսներ պիտի տեւէր:

Երկու գիտին մէջ ալ յարմար տեղեր դպրոցի համար չափեր ցուցուցեր եմ: 8 մեթրօ երկայն եւ 4 մեթրօ լայն: Հիմակուհիմայ թէ դպրոց եւ թէ եկեղեցի կրնայ ըլլալ: Գիտացիները խօսք տուին որ աղիւսը պիտի թափեն ու պիտի շինեն ձրի: Յարդը, գերան ու տախտակներն ալ խնամատարութեան կողմէ թող տրուի: Երկու գիտն ալ դպրոց ընողներ կան. օրականներուն մէջն է. կարելի է հիմայ անոնց հետ շարունակել:

Շատ ստիպողական եւ շուտ ըլլալիք գործեր.

1. Քանի որ ճիշդ այս օրերս գօմիսիոն կ'երթայ հողը չափելու, պէտք է ճենե-րալ Գալէէն խնդրել, որ բաւական տեղ թող տրամադրուի ու Ճաղճաղին ճիշդ դի-մացը՝ մեր գիտերուն դիմացը՝ մեզի տրուելու է. եթէ ոչ բաւական դժուարութիւն պիտի ծագի: Ծիշդ դիմաց Շէյխ Ագուգի Շամմար աշիրէթը կ'ուզէ մեր դիմացը գիտ շինել զօրով կայնեցուցինք: Պէտք է շուտ:

2. Եզերուն ախոռները կամ կարածը մաս մը լրացած չէ: Պէտք է անմիջա-պէս լրանայ: Մնացած քիչ գործեր օրականով չէ, գապալ տրուած է: Ամէն գիտի մէջ մէկ մէկ ալ հիւրասենեակ շինուած է:

3. Սերմցու ալ լրանալու է եւ ծմեռուան յարդ:

4.- Մառաններուն շինութիւնը: Մեծ ընտանիքներ կ'ուզեն իրենց սենեակի կից մառան ունենալ որ արդէն դուռ տրուած է: Եթէ իրենք աղիւս թափեն եւ շինեն՝ գե-րան եւ տախտակներու համար 3 1/2 օսմանցի ոսկի փոխատուութիւն կրնայ ըլլալ: Ոմանք պատասխան կ'ուզեն:

5.- Պէտք է որ ասկէ վերջ ժողովուրդին համար երբեք բաներ ծախու թող չառ-նուին: Իդ, ալիւր, ցորեն, չամիչ են, ընտանեկան (...) պիտոյքներուն եւ ալիւրին համար: Կարելի է երկու ամիսը անգամ մը անձի գլուխ 3-ական մէծիտ տալ եւ գործը իրենց ձգել, որ կ'ընէ 2 ամսուան մէջ 100 ոսկի, կամ ամիսը 50 ոսկի: Հիմայ ամէն մարդ իր տետրակը ունի եւ ինչ որ կը տրուի հող կը գրուի եւ այս կերպը թէ՛ շահատր եւ թէ դիւրին եւ թէ իրենց պատկերը լաւ կը ճանչնան: Այս նոր գիտերը պազարի պէս են, արապներ, քիւրտեր ամէն կողմէն կը բերեն եզ, այծ ոչխար ցո-րեն, գարի, իւղ են. ամէն մարդ ինք թող ծախու առնէ: Մեր գիտացիները առու-տուր ընելը մեզմէ լաւ գիտեն, եթէ չեն խաբեր, չեն խաբուիր:

6.- Հաշիւի տետրակը, մաքուր ու ընդարձակ, շուտ թող վերջանայ եւ կարծեմ ինձմէ անջատ աշխատելու չեն: Ծախսուած դրամը ինչ եղած է, որչափ դրամ կոր-սնցուցեր ենք, այսինքն օրական տալով են եւ ներկայ գիտը ամէն բանով ինչ կ'արժէ, հաշուացուցակ մը բաւական պատրաստեր եմ: Բայց բոլոր հաշիւներ չըլ-լալուն պատճառաւ վերջին խօսքը չեմ կրնար ընել:

7.- Պէտք է ջաղացք կամ մօթօր: Ալիւրցու ցորենը գիտերու մէջ կ'առնուի Էօլէ-քի 10 դրշ. ոսկեղրամ, այս 200 օգգա ցորենը ալիւր ընելու համար կամ Գամըշլի եւ կամ Հասըչէ տանելու է որ ցորենը տանիլ ու ալիւրը ետ բերել. մինակ ասիկայ կ'ու-զէ փոխադրութեան ծախս 50 դրշ. ոսկէ դրամ: Աղքատ գիտացիները ասոր չեն կրնար դիմանալ: Ատոր համար կարգադրեցինք որ ջորեպաններուն օրականները իրենք թող հայթայթեն եւ կառքերը առանց վարձքի կամ առանց հիմայ վճառումի թող ցորենները տանին եւ ալիւր բերեն: Պէտք է ջաղացք, պէտք է ջաղացքի առու: Գամիշլիէն գիտցողներ առնելով կրկին աչքէ անցուցինք, քանի մը տեղեր կայ որ

ջուրը կրնայ ելլել: Մեր գիտէն եօթը քիլոմէթրօ վերէն ատենօք ջուր հանած են: Հին առուն դեռ կայ եւ մեր հողերուն մէջէն կ'անցնի: Պէտք է գործնական քայլ մը առնուի:

8.- Թէ՛ Գամըշլի եւ թէ՛ Ամուտէ կան քիչ մը ունետորներ որ եթէ հող տրուի գալ եւ հաստատուիլ կ'ուզեն: Յարմար է կարգադրութիւն ընել: Եթէ կարելի է Հալէպէն ալ հայախօս եւ քիչ մը զարգացած հողագործներ տանիլ:

Կարելի է, մինչեւ իսկ մեր պաշտօնեաներն ալ կ'ըսեն եւ պիտի ըսեն շատ դժուար եւ անկիրթ եւ տգէտ ժողովուրդ մըն են: Մասամբ շիտակ է: Քրտական կեանք ու սովորութիւններ իրենց մէջը խորունկ մտեր է: Չըպիտի յուսանք մէկէն ի մէկ փոփոխութիւն. միեւնոյն ատեն աշխատասէր են, մանաւանդ գործը իրենց ըլլայ, չեն ուզեր խաբուիլ. պարտքէն շատ կը վախնան: Շատ խնայողական են: Իրենց առած օրականները կերած խմած չեն: Գրեթէ ամէն մէկը ծախու առած է: Մէկ երկու գառնուկ, ոչխար, այծ են: Գործնական են եւ առանց տեսնելու եւ շօշափելու չեն հաւատար: Ապագայէն աւելի ներկայով կը զբաղին ու կը խաբուին: Այդ անապատին մէջ, մինչեւ այսօր ամէն իրիկուն չազալներ գիւղին մօտ կու գան եւ խումբով ձայներնուն կը հանեն գիւղին դէմ: Այսպէս տեղ մը պէտք է ժողովուրդը իր պէտքերը լման ունենայ որ գիւղ հաստատուի եւ յառաջանայ: Ամէն գիշեր ինը մարդ կարգով գէնքերնին ձեռքերնին պահապանութիւն կ'ընեն, առանց վճարումի: Գիւղի մէջ մտնող չազալ, գայլ կամ սեւամորթ գիշեր ատենը իր մորթը չի կրնար ազատուիլ: Այսպէս վայրենի տեղ մը եւ այս տեսակ ժողովուրդ մը գործնական եւ համբերութեամբ վարուի ապագայ կը խոստանայ: Եթէ այս գիւղերը Գըրըգխանի, Գամըշլիի Հասըչէի մօտ մինչեւ իսկ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ շինուած ըլլար, այս դժուարութեան չիպիտի հանդիպէինք եւ ծախսն ալ բաւական պակաս պիտի ըլլար: Քիւրտերուն գիւղերը սահմանէն 6-10 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ է. գործը շատ դիւրին. թիւրքը 50 քիլոմէթր պայման դնելով մեզ շատ դժուարացուցած է: Համբերութեամբ եւ տոկալով յաղթելու ենք:

ԺԷ.²⁷

²⁷ ՀՀԳԽԿին նամակ Շիրաճեանէն: Նամակի սովորական գծաւոր թուղթ. Առաջինը՝ վերտառութեամբ: Հայերէն: Կոկիկ ու խնամուած ձեռագիր: Ունի երեք հիմնական բովանդակութիւն.- ա) խնամակալութեան անդամ Արմէն Մազլումեանի հարցումներուն տրուած պատասխաններ՝ այն մասին թէ վերապատուելին իբր ցորենը եւ գերանները սուղ գնած է, Մկրտիչ քին. Մուրատեանին նկատմամբ անյարմար դիրք բռնած է, հաշուապահ Թերճանեանին «երես տուած է», վերջինիս վստահուած բուրդի գործին խառնուած է, բ) ժամանակագրական կարգով կը ներկայացնէ իր կատարած գործերը՝ Թէլ Պերրի կառուցումը Գալիի եւ Տերրոմէյի հաւանութեամբ, Պուրնիէի հրահանգը՝ տեղափոխութեան մասին, նոր վայրի մէջ երկու գիւղերու կառուցման սկիզբ, հայ գիւղերու դէմ եղած զրպարտութիւններ, գործի դադրեցում եւ վերսկսում եւ Սեպտեմբեր 12էն ետք գործի գրեթէ ասարտ, տուններու եւ հերկուած հողերու բաժանում, գ) իր կատարած գործերուն հաշուետւութիւն՝ 4 ամիս շրջանին մէջ մնալ, 47 անգամ ֆրանսացի պաշտօնատարներուն հետ տեսնուիլ, հայ գիւղերուն հաստատման դէմ եղած զրպարտութիւններուն դէմ շէյխերու բարեացակամութիւնը սիրաշահիլ, ներքին խռովութիւնները հաշտեցնել, տունները շինել, գիւղերը կառուցել, հերկուած հողերը 400 բաժին ընել ու բաժնել են.:

Պատուարժան Կեդր. Խնամ. Հայ գաղթականաց

Պատր. Տիար ատենապետ

Պատր. Խնամատարութեան անդամներէն ազն. Տիար Արմէն Մազլումեան վերջին օրերս հարցումներ ուղղեց բաական խորհրդատր եւ նեղացուցիչ: Զարմանքով լսեցի. դարձեալ մի քանի բացատրութիւններ տալ հարկ կ'երեւայ:

ա.- **Իբրեւ թէ ցորեն սուղ գնուած է:** Բոլորովին սխալ է: Գամըշի էօլէքը 18 օգգա է: Հասըչէ էօլէքը 21 օգգա է: Ես երկու էօլէք շինել տուի Հասըչէի մէջ 21 օգգայի չափով: Գիւղերուն մէջ ծախու առինք այս էօլէքներով գանտէիէր ցորենը 30 դրշ., ոսկին 315-էն եւ պելէտի ցորենը ծախու առինք [պոկկուրցու ցորեն] 35 դրշ., ոսկին 315-էն: Թէ Գամըշի եւ թէ Հասըչէ ասկէ սուղ էր: Հաասար ալ ըլլար՝ գոնէ փոխադրութեան ծախսը շահ է: Յորենի կեդրոնը Սընճար է եւ Թէլ Պրաք առանց մաքսի կը բերեն. Հասըչէի մաքսի պաշտօնեան ըսաւ. «Գիտենք, այս գիւղերը առանց մաքսի ցորեն կ'առնեն. քանի որ գաղթական են՝ աչք կը գոցենք»: Գոնէ մեր գիւղացիները այս բաները լաւ գիտեն. թող գնուի:

բ.- **Տէր Մկրտիչ քահանայ հայրին հանդէպ բռնուած անյարմար դիրք.** Իբրեւ թէ արժ. Քինյ. Տէր Մկրտիչ [Մուրատեան] հայր այդ կողմերը եկած է եւ ես պէտք եղած յարգանքը ըրած չեմ: Մեր վարձած օթոմօպիլը իրեն տրամադրած չեմ: Վեհափառին²⁸, Սրբազանին²⁹ եւ Պարոնին³⁰ այս կերպով բացատրուած է: Գիտէի որ արժ. Տէր Մկրտիչ հայր թրէյնով շրջան մը ընելու ելած էր: Բայց չէի գիտեր որ Գամըշի անհանգիստ կը սպասէ եղեր: Կը խորհին եղեր որ, անշուշտ ես օթոմօպիլով կ'երթամ եւ կը հանդիպիմ: Շիտակ է որ շատ անգամ մէկ օթոմօպիլ կը պահէի [քանգի մեր գիւղերը ուզած ատենս օթոմօպիլ գտնել կարելի չէր]: Բայց ստիպողական չեղած ատենը օպոմօպիլով չէի ճամբորդեր: Քանգի երբեմն պենգինի ծախսը օրականի ծախսէն աւելի կ'ըլլար: Մեր կեդրոնը Հասըչէ էր: Եթէ շատ ստիպողական չըլլար՝ Գամըշի երբեք չէի երթար: Ամէնէն վերջը արժ. Տէր Մկրտիչ հայր եկաւ 10/7/[19]30-ին ընկերութեամբ՝ տիար Հրաչ Փափազեան եւ ուրիշներ: Ճիշդ այդ օրը որոշած էինք առաջուանէ Հասըչէ երթալու եւ կը ջանայինք հաշիւները վերջացունել: Պրն. Մուշէլ [Թերճանեան] ինծի գրած էր որ «Եթէ կ'ուզէք անշուշտ այսօր հաշիւներ վերջանայ, արժ. Քինյ. Տէր Մկրտիչ հայր Մեսրոպաշէն թող ճաշէ: Եթէ հոս գայ ես ատեն պիտի տամ եւ հաշիւները չեմ կրնար վերջացունել»: Այսպիսով կարգադրեցինք որ Տէր Մկրտիչ հայր Մեսրոպաշէն ճաշէ եւ պրն. Մուշէլին հաշիւը վերջացունել: Այդ օրերն էր որ ատենօք աւազակապետ եղող Շէյխ Սգուգ ճիշդ մեր գիւղին դիմացը հերկել կը ջանար եւ մեզ շատ կը նեղէր: Ստիպուած էինք Հասըչէ իջնալ եւ կառավարութեան դիմել: Արդէն երկայն մնացած էի եւ Հալէպ պիտի վերադառնայի: Այս բաները Տէր Մկրտիչ հայրին բացատրեցի եւ ներողութիւն խնդրելով առաջարկեցի որ գոնէ շաբաթ մը այս գիւղերը մնայ: Պատասխանեց ըսելով որ պատճառներ ունի, չի կրնար այդ մէկ գիշերէն աւելի մնալ: Մենք Հասըչէ գացինք: Տէր հայրը այդ գիշեր գիւղը մնաց: Իրեն օթոմօպիլ վերադառնալու պայմանաւ վարձուած էր:

²⁸ Նկատի ունի Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեանը:

²⁹ Բերիոյ թեմի առաջնորդ Արտաազգ եպս. Սիրմէեանը:

³⁰ Նկատի ունի Պարոն պանդոկի սեփականատէր Արմէն Մազլումեանը, ազգային գործիչ, ՀՀԳԽԿՅի անդամ:

գ.- Իբրեւ թէ պրն. Մուշէլին շատ երես տուած են: Ես երես տուած չեմ: Բայց սկիզբէն իբրեւ Բարեգործականի պաշտօնեայ դրկուած էր կամ ինք այդ գաղափարը ունէր: Եւ քանի որ ամսականն ալ անկէ կ'առնէր՝ ալ անելի այդպէս կը խորհէր: Միեւնոյն ատեն թէ՛ պատ. Խնամատարութեան եւ Բարեգործականի հետ ուղղակի կը թղթակցէր, կ'ուզէր այդպէս շարունակել: Ես չուզեցի անձնական բաներ խառնել եւ արգելք ըլլալ: Եւ թէ ձեր պատուարժան խնամատարութեան յայտնի է որ անտարան բաշխումի գրոյցներուն ատենը իմ խօսքերուս կատարեալ վստահութիւն չեղաւ, բայց երբ Մուշէլը գրեց՝ խաղաղեցաւ: Միեւնոյն ատեն ես պրն. Մուշէլին հաշիւները մաս մաս թէ հրապարակ եւ թէ գաղտնի քններ եմ: Շիտակ գտած եմ: Եւ երբ գործին օգտին համար պէտք եղած էր կտրուկ խօսեր եմ: Բայց ինծի երկրորդ պաշտօնեայի պէս վարուած եւ խնդիրներ յարուցած չեմ: Քանզի այդպէս սկսած չէր:

դ.- Գերաններ սուղ առնուած են: Կայ գերաններ 8 պարպուքէն մինչեւ 4 մէծիտ: 8 պարպուքէն գերան կարելի է գործածուիլ որդի ճիւղերուն համար: Եթէ մէկ մէծիտնոց գերաններ դնենք տանիքներու վրայ՝ կարելի չէր հողին ծանրութեան դիմանալ: Մենք Հալէպ չվերադարձած մէկ կողմէն պիտի կտրուէին: Գերաններ ծախու առած ենք օրուան գիներով եւ քիչ մ'ալ աժան: Այս կէտը գիւղացիներ լաւ գիտեն. գերաններուն գիներուն ցուցակը ներփակ է: Եթէ գրէք Ամուտէ վստահելի մարդոց եւ քննէք՝ շատ ուրախ պիտի ըլլանք: Եւ յայտնի պիտի ըլլայ որ գերաններ սուղ չեն: Դարձեալ մէկը կրնայ ըսել որ տանիքներուն համար մէրդէյէք - բարակ փայտեր - գործածել անելի խնայողական չպիտի ըլլար: Այդ կէտը խորհեցանք եւ քննեցինք. Մէրդիյէք դնել հարիւրին 7-10 աժան պիտի ըլլար. չէր արժեր եւ անկէ գատ այսչափ մէրդէյէք գտնել անկարելի է:

ե.- Պրն. Մուշէլի բուրդի գործին խառնուելու չէի: Ես չխառնեցի: Բայց ինք կը խորհէր ու կը պնդէր թէ իմ բոլոր հրահանգներս տրուելու է իրեն միջոցաւ: Դարձեալ ես Մեսրոպաշէն գիւղին մէջ բուրդ մանելու վարձքի դրամը պրն. Գրիգոր Մուրատեանի ձեռամբ բաժնեցի: Բայց Սահակաշէնի դրամը հոն թողուցի որ պրն. Մուշէլը պրն. Ուսան Պապուշի հետ թող բաժնէ: Բաժնած չէ: Պատճառ ցուցուց ըսելով որ այս դրամը գիւղին ուրիշ պէտքերուն համար ծախսուած է, քանզի ձեռքի բաւական դրամ չունէր: Վերջին անգամ իրմէ առի եւ բաժնեցի:

Զ.- Ես գիւղը գացած եւ հոն մնացած ատեններս ինչ ըրած եմ.

1.- **Տեղի որոշումի համար որոնման շրջան.** 1930 Յունվար 25-ին դէպի Գամըշլի գացեր եմ առաջին անգամ եւ 75 օր մաս մաս շրջելէն վերջ որոշուած էր Թէլ Պերրիի եւ Թէլ Պրաք տեղատրուիլ եւ 10/4/[19]30-ին առջի մէկ քանի վրանները դրինք Թէլ Պերրիի եւ այդ գիշեր անապատի մէջ ես ալ պառկեցայ ուրիշներուն վստահութիւններ շնչելու համար: Ամիս մը հոս Թէլ Պերրիի եւ Թէլ Պրաք գիւղացիներ աղիա թափեցին, հող հերկեցին, հորեր փորեցին, պարտէզներ շինեցին, տուններուն տեղերը որոշուեցաւ եւ այս միջոցին ճեներալ Գալէ՝ գէփթըն Տէրրօմէյ քանի անգամներ եկան տեսան եւ համեցան:

2.- **Կրկին փոխադրութեան շրջանը.** Ճիշդ Մայիսի 12-ին, որ տուններ շինելու պիտի սկսէինք, միասին Պուրնիէ հրահանգ տուաւ «Թող մնայ եւ Հասըջէ երթամ եւ նոր կարգադրութեան համար լսեմ»: Հնազանդեցայ եւ լսեցի նոր հրահանգը որ երկու գիւղերուն տեղերն ալ պէտք է փոխուի: Յուսահատական էր: 4 օր մտաւ սպասելէն ետք մեզի ցուցուցին հիմակուան տեղերը որ փոխադրուինք: Ըստ մեր հաշտոյն՝ թափուած 30 հազար աղիւններ, հերկուած հողեր, ցանուած պարտէզներ,

փորձում հորեր են. ընդ ամենը 321 օսմանցի ոսկի վնասով թողուցինք եւ փոխադրուեցանք հիմնական վայրը: 40 օրուան կորուստն ալ բաական վնաս մըն էր:

3.- Շինութեան շրջան. ճիշդ Մայիսի 21-ին էր որ այս նոր տեղը աղիաներ թափելու սկսաւ: Յունիս 1-էն սկսեալ տուներ շինուեցաւ: Այս անգամ ճիշդ ամիս մը գիւղերը մնացի: Տեղափոխութիւնը, հայ գիւղերու դէմ եղած փրօփականդ եւ զրպարտութիւնները բաական հանգստացեր էր: Գործը ուժով քշուեցաւ: Գիւղեր գրեթէ ոտքի վրայ ելած էին: Յունիս 1-էն մինչեւ Յուլիս 12 գործը շատ լաւ քշուեցաւ: Մէկ քանի օր Հալէպ եկած եւ վերադարձած էի: Յուլիս կէսէն վերջ Հալէպէն գացած հրահանգին համաձայն ամէն գործ դադրեցաւ: Ոչ շինութիւն եւ ոչ ալ հերկ եղաւ: Յուլիս 16-էն մինչեւ Սեպտեմբերի 12 գործ չեղաւ:

4.- Լրացման շրջան. Սեպտեմբերի 12-էն մինչեւ վերջը եւ Հոկտեմբերի ամսուան մէջ քանի մը օրեր գործը քշուեցաւ: Եւ բաական լրացաւ. տուներ եւ հերկուած հողեր բաժնուեցաւ: Քիչ պակասով գործեր եւ գիւղեր լրացաւ: Արդեօք ամառը լրանար վերջանար աւելի լաւ եւ աժան չէ՞ր ըլլար:

Ի՞նչ ըրի.

1.- Չորս ամիսէն աւելի դուրս մնացի. ճամբորդութիւն եւ գիւղերու մէջ աշխատութիւն: 10.000 քիլօմէթրօէն աւելի ճամբորդեցի: Շատ անգամ աղտոտ քիւրտեր եւ արապներ հետ օթօմօպիլ ելայ: Երբ զատ օթօմօպիլ վարձած էինք, զօմիսիոնի անդամները ընկերացած չըլլային՝ օթօմօպիլը լեցուած կ'ըլլար սոխ եւն բաներով, ալիւր են.:

2.- Այս շրջաններուն մէջ 47 անգամ գաղ[ղ]իացի պաշտօնեաներուն հետ տեսնուած եմ գործին համար:

3.- Հայերուն, մանաւանդ հայ գիւղերուն հաստատման առիթով սկսած սատիկ եւ զրպարտիչ փրօփականտին առջեւ առնելու համար Շէյխերու եւ ուրիշներու այցելութեան բաական ատեն տուի: Միսաի Կարօ եւ Ճէմիլ Էֆէնտի [Տիլէնճի] լաւ տեղեակ են:

4.- Խաղաղելու կը ջանայի: Հալէպէն վերադարձիս կը գտնէի միշտ խռովութիւններ գիւղացիներու եւ պաշտօնէից մէջտեղ: Շատ երկայն լսելու էի: Պէտք էր համբերել եւ խրատել: Խաղաղութիւն վերահաստատելը շատ ատեն առաւ:

5.- Տուներուն տեղերը չափեցի, գիւղերը հիմնեցի, շինութեանց սկսեցի: Տուները լրանալէն վերջ բաժնեցի. հերկուած հողերը մօտ 400 բաժիններու բաժնեցի կրկին կրկին չափելով: Միշտ գնումներուն կը հսկէի: Պրն. Մուշէլին հաշիւները թէ իրեն հետը եւ թէ գաղտնի գօնթօլ կ'ընէի: Բուրդի գործը կազմակերպեցի եւ հսկեցի: Շատ անգամ գիւղացիներուն ցորեն եւն բաժանման գործը ըրի եւ հսկեցի: Եզերը տակ այրելով զբաղեցայ: Կերակուրնիս մօտ ամիս մը խառնուած էր մարախներով, փոշի, ճանճ, աղտոտութիւն մեր բաժինն էր: Պատուարժան Խնամատարութեան տեսած հիւրասենեակներ ամէնէն վերջը շինուած էր: Դիւրին չէ ճիշդ բացատրել՝ ի՞նչ ըրինք, որչափ մտահոգութեան մէջ թաղուեցանք են, են: Սա գիտեմ եւ վստահ եմ, իմ ունեցած խելք խղճմտանքիս կարողութեան համեմատ կատարեալ հաւատարմութեամբ եւ սիրով աշխատեցայ, բայց մեր Տէրը կ'ըսէ. «Ինչ որ ընենք, ըսենք, անպիտան ծառաներ ենք»: Իմ պաշտպանս արդարութիւն եւ Աստուած ինք թող ըլլայ:

Ա[հարոն] Ա. Շիրաճեան³¹

³¹ Յետագայ տարիներուն Թէլ Պրաքի երկու գիւղերուն բնակչութիւնը մեծ փոփոխութիւններ կ'ունենայ, շատեր կը տեղափոխուին այլ վայրեր, իսկ ուրիշներ՝ մեծ մասով հայախօս հայեր, կը հաստատուին հոն: Երկու գիւղերու դպրոցը՝ Ազգա-

DOCUMENTS ON THE SETTLEMENT OF ARMENIANS IN THE DJEZIREE REGION (1930)

(Summary)

HAGOP CHOLAKIAN (hagopcholakian@hotmail.com)

In 1929 several hundred Armenian families from south-eastern Turkey fled to the Qamishli region of Syria. To address the settlement and other needs of these refugees, the religious leaders of the three Armenian denominations in Aleppo formed a central committee, which in turn established an ad hoc subcommittee to examine and assess the situation, come up with plans of settlement, make recommendations and work towards their realization. The refugees were keen on: a) living close to the Turkish border with the dream of return to their native lands, b) living in groups. This made their dispersion in urban centers unfeasible and necessitated the founding of new residential rural areas.

The seven-member subcommittee was headed and led by Rev. Aharon Shiradjian, who was very effective in negotiating with the French mandating authorities and local Arab tribal chiefs, as well as coordinating with the central committee, in deciding on the location of the two residential areas. Shiradjian supervised the allocation of plots to the refugee families, the arrival of construction materials, the local production of bricks, the construction of an irrigation system, the generation of a refugee construction work force, the channeling of provisions, the resolution of multiple conflicts, and the eventual transformation of an uninhabited area into two lively villages.

The documents published in this paper shed light on the process of this transformation and the effort made to achieve this in the year 1930.

յին Սահակեան վարժարան, կը գործէ 1930-46: 1946ին բոլոր բնակիչները կը հայրենադարձուին (Յակոբ Զոլեան, *Ստորերում մնացած կեանք*, Երեւան, 1991. Նաեւ՝ Յակոբ Զոլաքեան, *Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն*, Ա. հոր., էջ 55-67, Բ. հոր. 252-255, Երեւան, 2021):